ВАГІФ СУЛТАНЛИ

ПОЛЯРНА НІЧ

ВАГЛФ СУЛТАНАМ

ПОЛЯРНА НІЧ

ВАГІФ СУЛТАНЛИ

ПОЛЯРНА НІЧ

Оповідання

Київ - 2016

УДК 821.161.2
ББК 84(4Аз)
С 89

Султанли Вагіф.
С 89 Полярна ніч / Вагіф Султанли. – К. : Задруга, 2016.
- 104 с.

У книгу увійшли оповідання різних років азербайджанського письменника Вагіфа Султанли, основною темою яких є художній аналіз морально-етичних проблем сучасного суспільства.

Переклад з азербайджанської мови
Ніни Білокопитової

ISBN 978-966-406-082-7
© Вагіф Султанли, 2016

ПЕРЕДМОВА

«Бажання писати - хвороба душі,
Уміння писати - майже ліки»...

(с) А. Кузьмін

Збірка оповідань, яку написав сучасний азербайджанський письменник, філософ-екзистенціаліст, являє собою енциклопедію життєвої мудрості, що наповнена непідробною любов'ю до рідного краю, до історії, культури і традицій жителів цього краю.

З перших рядків розповіді заворожують простотою викладу і глибиною сенсу, змушують замислитися про швидкоплинність і унікальність буття, про глибину емоційних переживань головних героїв. Кожна нова прочитана сторінка «підсаджує на гачок» нашу уяву, утримує і не відпускає до завершення прочитання розповіді.

Всі рядки оповідань глибоко просякнуті почуттям людяності. Як позначав свою позицію Жан-Поль Сартр, єдиний, хто чітко висловлював свою приналежність до даного філософського напряму, «екзистенціалізм - це гуманізм».

Автор оповідань, Вагіф Султанли, занурює нас у світ «екзистенцій», де виявляються головні герої. Читач

разом з героями виявляє себе в «прикордонному стані», перед лицем смерті, де світ стає «інтимно близьким». Людське існування - це буття, звернене в смерть.

Людина осягає свою сутність протягом усього життя і несе відповідальність за кожну вчинену ним дію, не може пояснювати свої помилки «обставинами». Людина - створює себе як «концепт». Зрештою, ідеальна свобода людини - це свобода особистості від суспільства.

Вагіф Султанли народився в 1958 році, в провінції Кюрдамір Азербайджанської Республіки. У 1981 році він закінчив філологічний факультет Бакинського Державного Університету. В даний час він є професором кафедри сучасної азербайджанської літератури Бакинського Державного Університету.

У 1995-1998 він працював в якості кореспондента в літературній американській програмі «Воля і Вільна Європа» редакція радіостанції в Азербайджані. Він був редактором головного журналу «Худаферін» (1995-1996), який видавався в Польщі та журналу «Араз» (1996-1997), який видавався в Швеції. В даний час він є редактором журналу «Азербайджанський світ», який виходить з 2002 року в США. Він автор книг: «Вигорілі зірки» (1988), «Море людей» (1992), «Ринок рабів» (1999), «Сон смерті» (2002), «Долина марності» (2010), «Пустеля війни» (2013) та інші романи та збірки оповідань.

Поряд з літературною діяльністю автор залучений в теоретико-естетичні проблеми мистецтва. Приклади його літературних пошуків критики «Літературний світ

Мамеда Еміна Расулзаде» (1993), «Важка дорога подорожнього» (1996), «Обрії свободи» (1997), «Азербайджанська еміграційна література» (1998), «Літературно-теоретичні ілюстрації» (2000), «Берег успішного життя» (2004), «Освітні питання літературної критики» (2007), «Азербайджанське літературознавство» (2012), «Любов до незалежності» (2014).

Крім того, велика кількість авторських статей були опубліковані в пресі Азербайджану, Росії, Туреччини та європейських країн. Тепер є унікальна можливість і для українських читачів познайомитися з творчістю азербайджанського письменника та мислителя Вагіфа Султанли.

Нижче наведені висловлювання іноземних авторів і критиків про творчість Вагіфа Султанли:

«The great, intellectual, path-defining writer of Azerbaijanian modern literature» Prof. Dr. Eunkyung Oh (Seul, South Korea). *Видатний, високо освічений, письменник, який задає напрямок азербайджанської сучасної літератури.* Prof. Dr. Eunkyung O (Сеул, Південна Корея).

«Vagif Sultanly's figures and heroes are mostly owners of an inner dialog. Despite the torments and tragedies they are subjected to, they comprehend the essence of life as if through the prism of philosophy». Michael Brannock, writer (London, Great Britain). *Дійові особи та головні герої творів Вагіфа Султанли в основному власники внутрішнього діалогу. Незважаючи на муки і трагедії, яким вони піддаються, розуміють суть життя немов через призму філософії.*

Майкл Браннок, письменник (Лондон, Великобританія).

«Vagif Sultanly is certainly a novelist who captures your attention however far removed you are from Azerbaijan. His subject matter is always a story with universal appeal. His nuances of alienation and the deep wish to belong are woven into this tale with mastery. The constant suspense keeps you turning the pages. An excellent read!» Prof. Dr. Tamara Dragadze (London, Great Britain). *Безумовно, Вагіф Султанли є письменником-романістом, який опановує вашою увагою, незважаючи на те, що ви далекі від реалій буттєвості Азербайджану. Предметом його оповідань незмінно є історії з універсальною привабливістю. Відмінною особливістю його творів є прагнення об'єднати відчуження і глибокі устремління з високо художньою майстерністю пера.* Відмінного прочитання! Prof. Dr. Тамара Драгадзе (Лондон, Великобританія).

Оповідання Вагіфа Султанли допомагають прояснити питання екзистенції етнічної ментальності в широкому сенсі, розкривають сутність емоційного, ситуативного існування, прагнення до осмислення і свободи вибору. Кожен автор поняття етноментальність розуміє по своєму і вкладає в нього власний зміст, що призводить до складності розуміння цілісності цього питання. Пошуки спільного та відмінного дають зрозуміти, хто ми, українці, чим схожі та чим відрізняємося від тюрків в аспекті глибинних, світоглядних сутнісних характеристик.

Дуже важливо, що українські читачі вперше

познайомляться з літературним доробком азербайджанського автора та матимуть нагоду доторкнутися до скарбниці тюркської культури, елементів сфери суспільного життя, проблематики системи цінностей, матимуть цілісну уяву про життя та побут людини у сучаснім Азербайджані.

Здобувач кафедри філософії Запорізького національного університету, дослідник тюркської соціальності
Ніна Білокопитова
Стамбул, 2015 рік

БІЛА ДОРОГА

Ночами, стоячи на веранді, він дивився на біліючу в молочному місячному світлі дорогу. Починаючись з околиці села, ця біла дорога тяглася в саму глиб полинових рівнин. Лягаючи ж в ліжко, закриваючи очі, він бачив уві сні білого коня, що скаче по білій дорозі. Щоночі білий кінь, їдучи в молочному світлі місяця, віддалявся все далі й далі. Куди скакав цей білий кінь по білій-білій дорозі в таку світлу ніч? І чому ночами не видно було кінця цієї білої дороги і неясним був її напрямок ...

Ночами, уві сні, він боявся, що біла дорога закінчиться. Страх цей вселився в нього з того самого дня, коли торік голова Гачай відправив всіх колгоспних коней на м'ясо.

... У селі залишилося всього-навсього три коня. Один - Лятіфа. Його коня не чіпали, тому як Лятіф був єдиним пастухом на колгоспній фермі, до того ж постарів він зовсім і без коня йому було не обійтися. Інший - охоронця Закіра. Він сторожив конюшину близько виноградників, і йому теж необхідний був кінь, щоб долати таку відстань. Третій був конем самого Назіра-кіши. Тільки Назір-кіши ані колгоспного стада не пас, ані конюшини не охороняв далеко за селом; ані батьківської потреби не знав.

Причина була в тому, що був він колгоспним ковалем і за все своє довге життя жодного дня не

провів без коня. У селі всі, від малого до старого, знали, що Назір-кіши проживе без їжі, без води, але без коня і години не протягне.

Назір-кіши на селі був не тільки ковалем, з чиїм би конем чого б не сталося, вели до нього: «Прошу тебе, подивися, що з нею». Назір-кіши, відкривши коневі рота, спочатку оглядав його зуби, потім, розсунувши вії, оглядав кромку ока, потім нахилявся, заглядав під живіт, і тільки після цього визначав, що з ним.

З того дня, як коней зібрали і відправили на забій, старий відчував, що голова Гачай не проти знести його «ковальську лавку», але поки не береться за це, чи то через те, що високо цінує коваля, чи то просто засмучувати його не хоче. Чекає, може, сам він усе зрозуміє. Однак, все розуміючи, Назір-кіши, тим не менш, знав і те, що, незважаючи на вік, йому важко буде залишитися без роботи, без справи своєї, от і все.

Вечоріло. Холодний осінній вітер, безжально обриваючи жовте листя з дерев, розкидав їх по вулицях. У блакитній небесній порожнечі, як сон, як видіння, погойдувалась біла хмара. Назір-кіши сидів у своїй «ковальській лавці». Погляд його був прикутий до неба, немов він боявся, що біла хмара зникне. Тупіт, що долинав зовні, вивів його із задуми. Піднявши голову, він глянув у відкрите вікно, на темніючий горизонт і на втомлену худобу, яка поверталася з випасу. Потім, пошукавши поглядом, знову знайшов шматочок хмари, на який дивився.

Він напружив легені. Так затягнувся цигаркою, ніби назавжди позбавлявся її. Димлячи цигаркою, він знову замислився, і, думки його йшли все глибше і в

тих глибинах розмотувались, немов клубок, і він не міг знайти вже ані початку їх, ані кінця.

Нарешті, він важко підвівся з місця. Знявши з вішалки, надів свою стару, вицвілу куртку. Важко замкнувши двері, попрямував до будинку.

Назір-кіши постарів. Але сьогодні не старість турбувала його. Ця біда вже постаріла разом з ним за довгі роки. Не думав він сьогодні і про бездітність свою, бо і це горе він давно поховав у серці своєму, дуже давно. Навіть рана того болю вже заросла і забулася.

Цілий тиждень він нічого не робить. Був час, дотемна не згинав він колін, в день по тридцять-сорок коней підковував. А тепер? Хіба що проїзджаючий вершник іноді загляне до майстра за чим-небудь, та зрідка з сусіднього села хтось навідається.

... Ось ця-то печаль і з'їдала заживо старого.

В ту ніч до ранку він не зміг заснути, ніби на голках спав, що впивалися в його тіло. Лише під ранок злегка задрімав.

І знову в молочному світлі ночі мчав білий кінь по білій дорозі. А хто той хлопець на білому коні у білій чусі[1]? Як же обіймає він кінську гриву.

... Раптом і білий кінь, і хлопець у білій чусі розтанули в молочному місячному світлі. Що потім йому привиділося, що схопився він з ліжка і квапливо покликав дружину Зяріш:

---

[1] **Чуха** (тюрк.- сукно), або чоха, чоловічий прителений верхній одяг типу черкески у народів Кавказу.

- Стара, стара, подай мені штани, гнідого повели. Зяріш безмовно спала, і на мить старому здалося, що вона - дитина, нетяма, в душі її не знайшли собі місця поки ні горе, ні печаль, тому що тільки такий нетяма може спати так тихо і спокійно.

Але Зяріш прокинулася. Прокинулася і нічого не зрозуміла. Вона вирішила, що його мучить кошмар або ж з глузду з'їхав.

І Зяріш злякалася. Злякалася сидячого в білій білизні в кутку на ліжку чоловіка, з яким стільки років лягала в одне ліжко. Ніби окріп їй на голову вилили. В одну мить перед очима в неї пронеслося стільки химерно-дивних картин. В одній з них Зяріш побачила, як дружина Гара Саміда Ерга-Сона, підхопивши поділ, вийшла на село, і, бігаючи туди-сюди по вулиці, кричить:

«Гей, люди, Назір-кіши з глузду з'їхав, Назір-кіши став божевільним, божевільним, божевільним ...»

- Стара, стара, чому ти дала відвести гнідого, дозволила дім мій зруйнувати?

Зяріш знову промовчала, втупившись на рот чоловіка. Вона поки нічого не розуміла, і у вухах її стояв крик дружини Гара Саміда Сона-Іноходка. Цей крик, ударившись об скелю, об камінь або об гору, розсипався відлунням:

«Гей, люди, Назір- кіши збожеволів, збожеволів, збожеволів ...»

- Стара, стара, чого мовчиш, не з тобою я? Навіщо віддала гнідого, навіщо дім мій зруйнувала, стара?

Зяріш раптом прийшла в себе:

- Та що за гнідий, хто повів, коли, що ти говориш, кінь тебе брикнув або що ...

- Стара, стара ...

Назір-кіши, відштовхнувши стару в сторону, в білому спідньому одязі вийшов у двір.

Ніч була місячною. Біліли в молочному місячному світлі дороги, що йдуть від околиці села в саму глиб полинових рівнин. Але тепер старий навіть не глянув на біліючі дороги.

Очі його, квапливо пошукавши в молочному місячному світлі гнідого, знайшли його. Гнідий спокійно щипав траву. Серце його забилося, він зрадів, як дитина. Радів, що не відвели гнідого, що він у дворі.

Роздягнений пішов він до ясел. Обійнявши теплу шию гнідого, заплакав, як дитина, потім поцілував коня в морду, в очі, погладив спину, гриву.

Старий подумав, що гнідий щасливий і безтурботний, не втручається у справи мирські, опустивши голову, живе собі бездумно. Світ перевернеться, а йому все дарма. І, гладячи кінську гриву, подивився він на біліючу в місячну ніч дорогу. Ніби боявся, що вона закінчиться. Він і сам не розумів, як раптом з'явився цей страх, увійшов в кров і мозок його. Дороги тяглися, тяглися і танули в темряві. Всякий раз, дивлячись на ці дороги, старий згадував свої дитинство і юність. Йому здавалося, що дорога нагадує життя людське. У світі є багато речей, яким немає кінця. Є й дороги нескінченні. Нехай і не зустрічав старий такої дороги, але уявити собі не міг. А доріг, що мають кінець, знав він безліч. Ось і кінець

біліючої зараз в темряві дороги добре був йому відомий. Він знав, що дорога ця закінчується біля кладовища за селом. І ночами уві сні він побоювався такого закінчення білої дороги.

На ранок Назір-кіши не зміг піднятися з ліжка і три дні після цього пролежав на одному боці. Рівно три дні старий горів у лихоманці. Ніби багаття розпалили у нього всередині. Його мучили плутані сни. Прокидаючись, бачив він Зяріш біля ліжка. І кожен раз погляд його ковзав по обличчю її, волоссю і зупинявся на очах. Очі Зяріш були сумні, звузились від горя, втомились від очікування. Дивлячись в очі Зяріш, зустрічаючись з її сумним поглядом, він чомусь почувався винним.

Того вечора зібралися у них родичі, сусіди. Гості розсілися навколо, прямо на розстеленому на підлозі паласі. Пили чай, стаканчики-армуду[2] то й діло спустошувалися і знову наповнювалися чаєм. Попиваючи чай, вели бесіду. Майстер Кямал не замовкає: говорив про сільські пригоди, про те, що було і чого не було, про що тільки не говорив. Іноді він повертався до Назір-кіши, перевіряючи, слухає він його чи ні. Взагалі-то, для майстра Кямала не мало значення, хто слухає його. Аби слухали. Усі присутні тут знали,

[2] Азербайджанці (турки) п'ють чай не з порцелянових чашок, а зі спеціальних стаканчиків грушоподібної форми. Вони нагадують маленькі вазочки, або фігури східних касунь, бо середина стаканчика вузька, як жіноча талія. Називають ці стаканчикі «армуду». «Армуду» перекладається як ковшоподібний або грушоподібний.

що, якщо дозволити, Кямал буде говорити до ранку, не знаючи втоми.

Коли гості розійшлися, Зяріш обережно прибралась, вимила склянки, поставила їх на полицю, вологою ганчіркою протерла стіл. Покінчивши з усім цим, вимкнула світло і лягла поруч з чоловіком. За звичкою, що склалася ще з давніх років їх одруження, вона щоночі, після того, як чоловік лягав у постіль, прибирала, вимикала світло, лягала поруч, тихенько його гукала, і, почувши у відповідь його голос, тулилася до нього.

Ось і тепер вона покликала його:

- Спиш, Назір?

Але Назір не озивався. Вона поклала руку на його волохаті, з виступаючими кістками, груди. І Зяріш здалося, що потік в неї жар далеких, солодких молодих років. Жар, що виходить від грудей Назіра, розтікався по пальцях її, по руках. Але до грудей Зяріш він не дійшов, до серця не дійшов, вичерпався, не дійшовши до них, обірвався в якійсь крапці її істоти.

Пошукавши, знайшла вона руки чоловіка. Вони були крижаними. Зяріш раптом здригнулася, від думки, що прийшла в голову, волосся стало дибки.

У тьмяному світлі лампи піднялася вона і, тремтячи, заглянула чоловікові в очі. Повіки його були прочинені, зіниці закотилися. Потім вона доклала вухо до грудей чоловіка. І раптом Зяріш скрикнула, як божевільна.

У дворі ржав гнідий, бив землю копитом. Різко смикнувши головою, зірвав мотузку, якою був

прив'язаний до стовпа біля ясел, і вивільнив шию. Штовхнувши головою плетену хвіртку, вибіг на дорогу і понісся по ній навскач.

Потім з'явився місяць. Беручи початок у околиці села, тягнучись крізь полинові рівнини біла дорога потонула в молочному світлі місяця.

ЧУЖИЙ

«...Візьміть ці гроші, люди, купіть мені буханку чорного хліба ...» - слова, які піддають тортурам, рвуть на частини все його єство, все самолюбство його, і, куди б не йшов він, куди б не прямував, вони потрапляли йому під ноги, як камені на дорозі, він спотикався через них і падав. Жах цих слів, як неминуче горе, як біль, засів у нього всередині і що б не робив він, від цього горя, від болі цієї не було йому порятунку.

Він сам себе не впізнавав. Ніби чужа, незнайома людина дивилась на нього з вікна автобуса. Він змінився, починаючи від волосся до кольору очей. Неначе бачив себе вперше. Йому здавалося, що і серце, і мозок його пересадили в чиєсь тіло. Ці тіло, голова, обличчя - чиєсь чуже. І в цьому чужому тілі стискалося серце його й мозок. Він і не знав, що такий далекий і відчужений від самого себе. Про те, що душа, характер поступово змінюються, він багато чув, але усвідомити те, що невпізнанно чужою може стати зовнішність, він ніяк не міг. І як не старався, ніяк не міг переконати себе в цьому. Йому здавалося, що він поняття не має про те, що трапилося. Він не міг повірити, що ця жахлива подія зародилася і виросла в його мозку. Тому як в пам'яті його нічого не було. Немов те, що сталося, було задумано кимось іншим. Він же просто, не замислюючись ні про суть що відбувається, ні про

наслідки, був бездумним виконавцем. У цій справі немає його провини. Абсолютно! А якщо так, хто ж тоді винен? Чи зможе він коли-небудь покінчити з потоком цих незрозумілих питань? Як сталося, що одного разу йому зустрілася стара Ханимніса, що протягнув він їй руку допомоги, дав згоду оселитися у неї? Той невдалий серпневий ранок, п'ять років тому, коли все це почалося - один з найбільш сумних днів його життя - він пам'ятав так, як ніби це було вчора.

Того дня ніби рок навис над ним, він прокинувся пізніше ніж звичайно. Завжди піднімався він рано вранці і снідав вдома. Але в той ранок поснідати вдома він не встиг, інакше запізнився б на роботу; наспіх одягнувшись, вийшов з дому. Не пройшовши і двох вулиць, зустрівся з цією старою. Стоячи біля вікна, вона благала перехожих купити їй хліба. Якби він поснідав, може, й не звернув би на стару уваги. Він раптом подумав, що якщо кожен так само поспішає, і ніхто не зупиниться на прохання цієї старої, що ледве тримається на ногах, то вона весь день буде голодною, Боже мій. Звідки в людях ця байдужість до ближнього?

І він зупинився біля вікна.

Стара, побачивши, що хтось почув її, зраділа, як дитина:

- Синку, померти мені біля ніг твоїх, - сказала вона і простягнула йому мідні монети, затиснуті в руці, - візьми це і принеси мені буханку чорного хліба з магазину.

- Зараз, - сказав він і, не взявши її грошей, кинувся до хлібного магазину в двох кварталах звідси.

Він добре пам'ятає, як збігав в магазин, повернувся і, не знайшовши бабці біля вікна, увійшов у будинок, побачив її, як вона лежить на ліжку, важко дихаючи, - наче це було сьогодні. Пам'ятає жах свій від побаченої брудного склянки з гарячою водою на столі, рвані шпалери, які кольором зливаються з штукатуркою, дерев'яна стеля, яка затягнута павутинням ...

Залишивши хліб, він вийшов.

Всю дорогу він думав про те, що потрібно після роботи купити старій продуктів, привести будинок її до ладу.

«Боже ж мій, ну що це за життя таке, що за існування! У будинку немає навіть чаю, п'ється просто кип'ячена вода. Як обходиться ця нещасна одним лише хлібом, який і купити щось нікому».

Того вечора після роботи відправився він на базар. Накупив все, від чаю з цукром до фруктів.

При вигляді його ніби світло засяяло в очах старої, землистий колір обличчя її прояснився. Він допоміг сісти, підклавши за спину подушку.

- Синку, та буду я тягарем твоїм, навіщо ти себе так турбуєш, мені так ніяково, в моєму-то віці, - голосила зі сльозами стара, не зупиняючись.

- Нехай Вашим ворогам буде ніяково, бабуся, - сказав він, - не варто турбуватися

...Того вечора він навів у кімнаті порядок. Брудне вимив, прибрав, приготував обід. Нагодував бабуню, напоїв і повернувся в гуртожиток. І з того дня став відвідувати стару.

У старої Ханимніси нікого не було, і жила вона одна. Чоловіка в неї не було все її довге життя. Тільки засмучено промовила: «У мене є чоловік, він прийде, обов'язково прийде ... Сорок років чекаю Джаміша, він прийде ...»

І одного разу, дізнавшись, що він живе в гуртожитку, стара сказала:

- Переїдь до мене жити, синку, у гуртожитку важко. Бачу, ти розумний, свідомий хлопець. Переведу квартиру на тебе, а ти будеш мені, як син, адже нікого у мене немає. Сьогодні я є, а завтра вже й немає мене. - І ніби, забувши, стара додала. - Боюся, боюся не повернеться Джаміш, очі вже сльозяться, його дожидаючи, рівно сорок років мене обманює ...

У той же вечір, зібравши все своє добро - валізу з речами, постіль, - він переїхав до старої, це він теж пам'ятає добре.

- Нічого від тебе не потрібно, синку. Ані копійки твоєї. Але благаю, поховай мене, як годиться, ніби, не дай Бог, рідну матір ховаєш. Прийми слова ці як наказ, і, крім цього, інших прохань до тебе немає.

Спочатку він трохи відремонтував будинок; обклеїв стіни шпалерами, пофарбував поли, стелю, після, у міру того, як з'являлися у нього гроші, оновив обстановку кухні та ванної кімнати. І все це робив з таким задоволенням, від душі, ніби був тут господарем.

У місті він стояв у черзі на квартиру, але йому здавалося, що й через двадцять років він її не отримає. В які тільки двері він не стукав, домагаючись квартири. І колись, поступово втративши надію завестися тут житлом, непомітно для себе, здався цьому великому

міcту. «... Ніби на роду їм було написано силою просувати будь-яку справу ... Боже, ну що таке ці чотири стіни ... У величезному університеті викладаєш, кандидатом наук став і не маєш навіть халупи, що називалася б домівкою своєю, притулком. Собака - ось собака, і в тієї є дах над головою, є притулок ... Якщо завтра помре він, і поминок не справлять, які поминки по квартирантам ...»

У пам'яті його, як сон, спливали слова, сказані ним в обличчя голові, коли він востаннє, намагаючись отримати квартиру, був на прийомі у Зейналли.

Перше, про що він подумав, ледь переступивши поріг приймальні - скільки ж сімей можна тут розмістити, якщо віддати приймальню під квартири? А в місті он скільки таких робочих кабінетів... Хто переночувати чотирьох стін не знаходить, а хтось, не задовольняючись такими зручними, просторими салонами, шукає ще більших, більш красивих. Роздумуючи таким ось чином, раптом виявив себе сидячим на стільці навпроти голови. При вигляді загрозливих і виблискуючих очей голови, які уставилися на нього, очі, що сидять з ним поруч, йому здалося, що він на лаві підсудних і зараз буде звинувачений в якомусь тяжкому злочині.

- Слухаю вас!

Він розгубився від того, що слова ці були сказані російською. Так розгубився, що забув, де він, і з якою метою тут знаходиться. Нарешті, прийшовши в себе:

- Прочитайте мою заяву, я там все вказав.

У півхвилини пробігши очима заяву, голова сказав:

- Прохання Ваше полягає у тому, щоб надати вам квартиру внаслідок того, що у зв'язку з відсутністю такої ви ночуєте на вокзалі. Нічим не можу допомогти. Квартири в місті надаються тільки в порядку черговості.

І ці слова теж були сказані російською. Не стримавшись, я запропонував:

-Давайте будемо говорити рідною мовою, товаришу голова.

Голова, ніби не чуючи його, натиснув кнопку:

- Хто наступний ...

Голова бачить, що він не піднімається з місця та знову ж російською запитав:

- Ви не розумієте сказаного?

Він і зараз дивується тому, як, звідки взялася у нього всередині ця сила, цей поштовх:

-Та Я - розумію, це Ви не розумієте! І не зможете зрозуміти! Звідки вам знати, хто такий безхатченко, товаришу мер! ... П'яти кімнат вам замало, так ви ще й на дачі збудували собі хороми. Ви навіть ще ненародженим онукам і правнукам вже заготовили житло. Як же вам мене зрозуміти. Півжиття свого я прожив квартирантом, вам так само не відомо, що означає - жити на квартирі, товаришу мер! ...

Слово «мер» кулею вдарило в голову, і від несподіванки отримати такий удар від людини, яка сидить перед ним, він застиг ... Його насилу вивели з кабінету два міліціянта. «Як сталося, що все це не набуло жахливих наслідків. Адже після кинутих в

обличчя Голові слів тих набагато легше було слідом за тим жбурнути в нього стільцем, шкіряною папкою, що була у нього в руках».

Дружина його, йдучи з двома дітьми і залишаючи його одного на орендованій квартирі, сказала: «Будь ти чоловіком, у тебе був би будинок, квартира. Відкрий очі, озернись навколо, подивись, як люди живуть. За десять років ти змінив п'ятнадцять квартир, навіть однієї кімнати отримати не зміг. Та покриється попілом голова такого чоловіка, як ти. Я і весільні золоті прикраси продала, щоб платити за квартиру. Люди мало не кожен рік квартири купують, а ти...» Подальшого він вже не пам'ятав, крім незаперечної лайки після всіх тих слів.

... Чим іншим, якщо не дарунком долі після всіх тих подій, стало те, що стара Ханимніса перевела свою квартиру на його ім'я. І в нього в місті буде тепер квартира, у нього буде адреса. Може, і сім'я його, розкаючись, повернеться. Вірно кажуть, біднякові повинно щастити, інакше йому не прожити.

У селі він сказав лише те, що отримав квартиру, родичам, які побажали приїхати, подивитися її, відмовив, посилаючись на ремонтні роботи. Три-чотири місяці так званого ремонту обернулися в три-чотири роки. Старуха все не вмирала. З часу його переїзду вона не вставала з ліжка. Кожен день він готує чай, їжу, снідає сам, приносить чай старій, залишає поруч з нею обід і йде на роботу.

Спочатку він все це робив з особливою охотою, отримував задоволення, обслуговуючи стару, наводячи

порядок у своєму майбутньому будинку. Але поступово все це стало набридати йому.

До цього жахливого рішення він дійшов якось задушливим літнім вечором, коли пив у дворі чай зі студентським другом своїм Валех. Награвшись у той вечір в нарди, сидячи під інжіровим деревом, вони втомилися. І сидячи в тіні дерева, попиваючи чай, розмовляли.

- Гадір, а Гадір! - Долинув зсередини голос старої.

Чи не піднімися він, вона і сто разів на одному подиху скаже: «Гадір». Він прийшов у кімнату. Вона хотіла чаю; він відніс і поставив перед нею піалу з чаєм.

Не встиг присісти, як знову почувся її поклик:

- Гадір, а Гадір!

-Тьфу! - Він вилаяв себе - не вистачало тебе, дурню, вдома! І як я зв'язався з цією старою... Хіба помре вона коли-небудь? Один Аллах знає, скільки таких, як я, вона спочатку підмазала, а потім, замучивши, звела в могилу ...

Валех сміявся.

- Тобі і цього мало. Гадаєш, легко будинок отримати.

Старуха в будинку продовжувала кричати.

- Піди подивися, що вона хоче.

- Нехай хоч помре, не піду. Хоч криком зійде.

- Май совість, сходи поглянь ...

Лаючись, він увійшов до будинку і мовчки встав в ногах ліжка.

- Чого не відгукуєшся? - спитала стара.

Він не відповідав, не було вже ані сил, ані терпіння.

Крізь землю готовий він був провалитися, виходячи з кімнати з тазом. «Яка твоя собака заблукала в цьому місті, скажи? Будинок як будинок стоїть у тебе в селі, кімнати, двір - як майдан, хоч на конем грай. А ти прилип до халупи баби Ханимніси, рахуєш дні, коли вона накаже довго жити ... »

Багато друзів його, знайомих знали, що у нього є будинок. Але як справа йде насправді, він їм не розповідав. Додому нікого не запрошував, щоб не питали, ким доводиться йому стара. Як пояснити їм, що все не так. Йому просто соромно було це все оприлюднити.

«Як сталося, що ця жахлива думка прийшла йому в голову. Адже стара нічого поганого йому не зробила, весь час пестила слух його добрими словами на його адресу, забезпечила житлом у місті, де так важко його досягти, прибрала з його шляху перешкоду, яку він вважав найважчою, щоб жити в місті по-людськи. Як же міг він замість подяки погодитися на голодну смерть цієї людини ... Як дозволила йому совість його ... що люди скажуть ... Навіть якщо не дізнаються, як сховатися йому від себе, від совісті своєї ...» Немов все те добре, душевне, що жило в ньому з самого дитинства, раптом зникло. Що б не робив він, не повернути було йому всього цього.

Рівно чотири роки, як немає у нього звісток ні від дружини, ні від дітей, навіть, де живуть вони, він не знає. Ночами обличчя дочок невідступно стоять у нього

перед очима; він гризе себе зсередини, сердячись на своє безсилля і відсутність можливостей. Знаходить розраду лише у фотографії, знятої в один з найщасливіших днів життя їх родини, яку постійно носить із собою в нагрудній кишені піджака.

Турбувало його й те, що останнім часом йому часто снилася мати. Вона була у вигляді столітньої бабці. Ніби не бачив він, що мати до цієї пори одна на своїх плечах несе важкий тягар дому, сім'ї. Тепер, доглядаючи за старою Ханимнісой протягом цих чотирьох років, він усвідомив, що значить синівський обов'язок.

Поступово йому набрид і будинок цей, і двір. Змінювався день за днем, і терпіння його вичерпувалося, сил не було вже чекати її смерті.

«... Скільки людина може мучитися, щось потребувати?! Рік, п'ять, нехай навіть п'ятнадцять років ... Невже все життя він повинен бути в'язнем потреби, святі небеса. Йому тридцять два, один Аллах знає, скільки років ще чекати йому смерті старої. А після, не проживши п'яти або десяти років, лягай і вмирай. Тьху...»

Взявши відпустку, нічого не сказавши старій, він виїхав в район, вирішивши, будь, що буде.

... Залишаючи хвору стару одну вдома, замикаючи двері, вирушаючи до села, він добре знав, чим скінчиться все це. Чому ж тепер раптом думки про смерть старої такі несподівані для нього. За той місяць, що провів він у селі, не було ночі, щоб стара не наснилася йому уві сні, чи не позбавила його спокою.

Всю дорогу думаючи про те, як він відкриє двері, увійде до будинку, наткнеться на розкладаючий смердючий труп її на ліжку або на підлозі, як під інжиром у дворі у вечірніх сутінках буде востаннє все обмірковувати, він майже божеволів. І всякий раз йому здавалося, що стара, впавши з ліжка, підповзла до дверей, там і померла. Смерть старої саме так закарбувалася в його мозку.

Він чекав темряви, чомусь не наважився підійти до будинку при світлі дня.

... Вулиця перед будинком як і раніше кипіла. Похапцем йшли люди. Він рухався як уві сні, як по повітрю, не торкаючись землі.

Здалеку побачивши стару, яка стоїть перед вікном, не повірив своїм очам. Як і вперше, коли він її побачив, затиснувши в руці мідні гроші, вона благала перехожих:

- Візьміть ці гроші, люди, купіть мені хліба, чорного, буханець...

ДЕРВІШ

Аліму Гасимову

Він не пам'ятав, коли став на цей шлях, ніби не розум вів його, не свідомість, а йшов він, заворожений і захоплений якимось небаченим, невідомим відчуттям, божественним покликом, що йде з небуття.

Це була не дорога, це не можна було назвати дорогою; навіть відчуваючи по струмливому піску під ногами, що йде він по пустелі, він не знав, де початок цього шляху, куди веде він, чому він подорожній тієї дороги і коли дійде він до місця.

Ніколи ще пустеля не видалася йому такою таємничо-загадковою. Що так заворожило його в цьому морі піску? .. Все, що ніби вперше бачить він навколо, дивно зачаровує його, повнить почуттями і забирає кудись геть від себе самого.

Він давно виношував у душі бажання вирушити в дорогу, і бажання це, хоч крихта за крихтою, все росло в ньому, не даючи спокою й відпочинку: він відчував, що вже не хоче жити, як раніше, все, чого торкається погляд, втомлює його донезмоги, говорячи про нестерпну буденність. І це поневіряння не з прагнення до чогось, не з бажання залучитися у щось, а на знак протесту проти нестерпної одноманітності життя.

Зараз, згадуючи все це, перед очима пропливають розрізнені картини життя, і він шкодує про минулі даремно роки.

Раптом, зупинившись, він підняв голову; пустеля забарвилася в зелений-презелений колір. Втративши свій природний колір, хвилясте море піску раптом стало зеленим, ніби на сірий пісок накинули зелений оксамит; і він вже не відчував, як пісок тече у нього під ногами.

Зупинившись, він мить розглядав обійнятий зеленню степ; він ніяк не міг усвідомити, що в мить ока світ зміг створити таке диво.

Потім, взявши свою торбу переметну, продовжив шлях по зеленому лузі, що покрив пустелю. Торба на плечі була важкою, але опанована ним чарівність не давала відчути її тяжкості.

Незабаром зелень, яка огорнула пустелю, стала вже невидимою серед моря сірого піску.

Йому хотілося танцювати; танцювати посеред цієї пустелі без кінця і без краю, поки не втомиться, поки не позбудеться цього бажання танцювати.

Дервіш раптом зупинився, зняв з плеча торбу, поклав на землю. «Що ж вело його, куди б він не йшов, чому не хотів навіть на мить зупинитися, перепочити, віддихатися?»

Невідома йому уготована доля, але це його не лякає, у міру того, як іде він, чарівність того таємничого світу туманом обволікає дух і все єство його.

У пам'яті дервіша змішалися минуле і майбутнє. «Що повернуло протягом життя його зовсім в іншому напрямку, що, забравши його у самого себе, у суті своїй, поставило його обличчям до обличчя з миром, з

часом? Скільки це буде тривати? Чи прийде одного разу край цим мукам?»

На ці питання відповіді він знайти не міг; а, може, і не хотів шукати відповіді, невизначеність місця, куди він рвався, була така приваблива, така притягуюча, що, незважаючи на небезпеку, яка очікує його, він віддавався цій невизначеності.

Обривисті звуки дзвіночка, які доносив вітер, повідомляли, що десь близько караван.

Яким би рідним і близьким не видався йому цей звук, звернути з дороги і приєднатися до каравану він не хотів, думаючи, що, ходи він так, це буде втечею від частки своєї, від долі.

Він почув плюскіт води; мимоволі уповільнивши крок, прислухався до тих звуків, що прохолодою обійняли все його єство. По шуму води явно відчувалося, що вона недалеко. Але звідки, з якого боку доносилися ці звуки? Чи можливо було так ясно чути шум води посеред пустелі? Дивно було й те, що з кожним кроком звуки ці ставали все голосніше і чіткіше. Щоб дістатися до води, він прискорив крок. І раптом його охопило здивування при вигляді відкрилася очам картини; на всю пустелю розстилалося блакитне море. Велетенська товща води мірно накочувала на піщаний берег, і після з тихим шурхотом відходила назад.

Дервіш, стоячи на березі, дивився на безкрайнє блакитне море; в житті своєму не бачив він такої блакиті моря, такої чистоти.

Він вже не відчував спраги, ніби прохолода, блакить і прозорість моря, затопивши нутро його, загасили спрагу.

Заплющив очі.

Знявши чарихі[3], зайшов у воду. Прохолода розлилася по всьому тілу, несучи з собою спокій. Якийсь час він йшов берегом, залишаючи сліди на мокрому піску. «В якому ж напрямку він повинен був йти?» Якесь незвичайне бажання кликало його в морські обійми, не давало зупинитися, стояти, відпочивати.

І з цим бажанням він попрямував до моря, йдучи по воді. Море хлюпалося під ногами, хвилі, які бризкали на всі боки, росли, ставали величезними.

Скоро почалася злива, в мить ока небо злилося з морем, світ накрився водою, селем.

Він не пам'ятав, скільки йшов морем; злива ніяк не закінчувалася. Він лаяв, проклинав себе, долю свою за те, що відправився в шлях, зачарований цим чарівним звуком.

Розплющивши очі, знову побачив себе в пустелі. Пологі пагорби, що вишикувалися уздовж горизонту, говорили про те, що попереду починається зовсім інший світ. Чим далі, тим все вище ставали пагорби,

---

[3] **Чарих** (азерб. Çarıq) — азербайджанське національне взуття. Чарихі - найбільш простий різновид взуття, виготовлений з цілісного шматка сирицевої шкіри - один з елементів східного вбрання.

перетворюючись мало не в прямовисні скелі, які зливаються з небесним склепінням у височині.

Чи вистачить у нього сил здолати підйом? Цього він не знав, знав лише одне, що б там не було, він повинен здолати цей підйом, все, все почнеться після цього, інакше який сенс було долати таку відстань.

З того моменту, як морські води торкнулися його ніг, він забув про втому, йшов далі спокійним кроком, але цей шлях уже не схожий був на колишній. На шляху, по якому він йшов досі, не було таких круч; підйом ставав все крутішим, дихання його частішало, крок ставав повільніше, але він не зупинявся, ніби якщо він зупиниться перевести подих, все зникне, закінчиться.

Проте він все ж зупинився і озирнувся на довжелезну дорогу, по якій пройшов: по схилу гори, біліючи, вилася стежка. Він не міг уявити, зрозуміти, як пройшов він такий довгий шлях.

І знову він продовжив шлях. Навколо дороги - глибокі, бездонні, суворі прірви, стежка стає більш вузькою, йти все важче, в очах темніє, коли дивиться він у роззявлені пащі прірв то ліворуч, то праворуч.

Потемніло, і він насилу розрізняв, куди ступає. Він вже не може йти, як раніше, крокує обережно, боїться зірватися у прірву. З іншого боку, його долало бажання, прогнавши з серця страх зірватися вниз, не звертаючи уваги на камені і кущі, залишити стежку і здолати підйом.

«Хто і коли проклав цю стежку? Які люди пройшли по ній? Чи є у нього право йти по ній? Якщо

є, хто дав йому це право? Чому він повинен йти по стежці, яку проклали інші?».

Чи не відчувши, він зійшов зі стежки і заглибився в темінь. Хоч і не знав він тепер, куди йде, йому стало набагато легше, ніж раніше. Ніби зняли з нього важкий тягар і не лякали його ні бездонні прірви, ні каміння під ногами, яке роздирало в кров ступні і нігті, він йшов легко, немов по рівній гладкій дорозі, а не в гору.

Похолодало, але незважаючи на це, він весь був спітнілий, тому що йшов в гору, але варто було йому притримати крок, тіло остигало, крижаніли руки-ноги; щоб не мерзнути він ішов, що було сил, як би там не було, він хотів дістатися до місця.

Однак кінця шляху не видно, підйом все йшов і йшов. Камені і кущі роздерли в кров йому руки і ноги, але тіло болю не відчувало, ніби м'язи його стали байдужі і бездушні до всього, крім божественного відчуття, що тягло за собою.

Всю ніч він дерся в гору. Іноді зупинявся, на мить переводив подих, і знову продовжував свій шлях. Коли зачервонів схід, він побачив себе на вершині гори і, спостерігаючи схід, спокійно зітхнув.

На вершині гори дорога, обернувшись білосніжним покривалом, закінчувалася, і з цієї білосніжної вершини, яка вінчала дорогу, світ, який він залишив позаду, видно було ясно, як на долоні.

Якийсь час дервіш дивився на цей світ. До цього часу він не усвідомлював, що він (світ) настільки красивий і чарівний, але який би не був світ гарний, повертатися він не хотів. Зараз для нього не могло бути

нічого важче і болісніше повернення назад. «Що ж робити йому, куди йти ... Яким буде життя його ... Яке почуття привело його сюди ... Що це за справи, що за доля така ...»

Як і раніше, щось штовхало його вперед, кликало в таємничий туманний світ, але він уже був без сил; він ледве тримався на ногах, все тіло знемагало від болю, здавалося, ось-ось він розсиплеться на кісточки. Він чув звуки свого болю: скупчившись в руках, плечах біль ставав нестерпним, доводячи його до нестями.

Щоб не втратити рівноваги, він обережно опустився на камінь і не помітив, як втратив свідомість. Коли ж він, нарешті, відкрив очі, від колишніх болів не залишилося й сліду, він відчував у собі легкість птиці.

Піднявшись, знову озирнувся навколо; світ, бачений ним з вершини, тепер не був ясний, його огорнув туман і сірість. Ясним було тільки небо. Погляд його раптом впав на крила, що піднялися з-за плечей. Божевільна пристрасть вабила його до небес, відривала ноги від землі.

Попереду його чекав безмежний простір небес.

ЛЕГЕНДА ПРО ЗМІЮ

Піднявся гарячий пустельний вітер. Піщане море сколихнулося. Божевільна духота в одну мить втягнула в повітря розпечені крупиці піску. Змія завмерла. Виповзла з-під гарячого піску, нанесеного на неї вітром. Почекала, поки вляжеться порив вітру.

Нарешті, вітер стих. Пустеля очистилася від піднятого вітром піщаного туману.

Сонце палало вогнем. Повітря було розжарене, як нутро тендіра[4]. Жаром при вдиху обдавало легені, закипав мозок.

Попереду стелилася сіра пустеля. Чи не відомо було, де закінчувалася ця дорога, куди прямувала. До життя вела та дорога або до могили, до води або до спраги? Змія цього не знала.

Раптом вона зупинилася. Піднявши з землі голову, озирнулася навколо. Не чути ані звуку, нависла важка пустельна тиша. Висолопивши язика, дивно замекала. Десь поблизу пролунав писк величезних пустельних щурів, що забилися в нори, налякані звуком змії. І знову все огорнула тиша. Змія промекала ще і ще раз.

Пустеля тяглася і тяглася. Змія втомилася повзти без перепочинку. Гарячий пісок натер тіло до крові. Їй

---

[4] **Тендір** - у Середній Азії і на Кавказі: глиняна куполоподібна піч для випікання хліба.

хотілося скинути шкіру. Стара шкіра мучила її, турбувала.

Згорнулася клубком на піску, розгорнулася, потім, зіщулившись, тихенько потягнулася вперед. Сіра, стара візерунчаста шкіра змії зісковзнула з її маслянистого тіла. Якийсь час змія розглядала стару шкіру. Хто знає, в який раз вона так змінювала одяг. На цей раз, здається, в останній. Змія це відчула. Останнє плаття, остання шкура.

Від голови її піднявся дим. Вона згорнулася. У сонячному світлі блиснула нова шкіра, нагадувала риб'ячу луску. Змія згорнулася ще раз і ще. Потім, знесилена, знов поповзла.

Змія була кольору пустелі. І пустеля була кольору змії. Пустелю і змію не відрізнити було один від одного. І пустеля була сірою, і змія. І повітря було сірим, і білий караван хмар, що помутнів, пофарбував небо сірим кольором.

Нова шкіра не виносила спеку. Шкірі боліло. А дорога в пустелі все тяглася. Змія вирішила, що у дороги цієї немає кінця, вона веде до нескінченності, безмежності.

Іноді вона, зупинившись, переводила подих. Потім знову повзла, поки закривавлене тіло не лишалось сил.

Сонце швидко хилилося до заходу. Попереду змію чекала безсонна ніч у пустелі. Змія знала, що після цієї ночі знову настане ранок, знову зійде сонце, обіймаючи пустелю вогнем, і знову почнуться її муки - повзти по пустелі.

Змія вже втратила надію знайти безлюдне місце. Після того, як побачила минулого тижня у двох пальм в пустелі верблюда і сплячу в тіні людину в білій чалмі. Змія знала, що проклята людиною і так, і сяк. Ось і бігла геть від людини. Як же схожа була людина в чалмі на вбивцю її братів. Ах! Серце змії було повно нескінченної ненависті до людини. Ця ненависть пронизувала все її єство, від тонкого хвоста до кинджальних зубів. Ненависть ця грала в її дрібних водянистих очках, кипіла, змішуючись з отрутою. Тяжкість цієї ноші, цієї ненависті була відома лише їй самій і її Аллаху.

Скільки днів і ночей повзла вона, не зупиняючись. У неї вже не було ні сил, ні терпіння. Все їство її повно було сліз, але плакати вона не могла. Що не робила, очі її залишалися сухими, не залишилося в них більше сліз.

Змія злякалася. Плакати було неможливо, плакати не можна було. Зіниці висохли, боліли очі через відсутність сліз.

Відчувала, що ця ніч - остання ніч її життя. Після цієї ночі не бачити їй більше ночі, навічно позбувшись ночей. Що ж робити тепер?

Спати їй цієї ночі, або милуватися нічною темрявою, її прохолодою, зірками? Змія не хотіла спати цієї ночі, знаючи, що вона остання.

... Але заснула. І уві сні знову побачила пустелю. Вдалині на поверхні піску щось темніло маленькою крапкою. Націлившись на цю чорну крапку, вона поповзла. Крапка виявилася чорним каменем, вона стала його лизати. У каменя був смак води. Змія лизала

і лизала його. Раптом з того місця, що вона лизала, бризнула вода. Змія, як божевільна, стала пити її. Але не напивалася і все пила. Змія зрозуміла, що не нап'ється, і ковзнула в джерело.

Коли прокинулася, сонце ледь визирало з-за обрію. Нічна прохолода ще не залишила пустелю.

Скільки днів уже змія не чула ані людського голосу, ані дзвону дзвіночка. Вона тужила за звуками, дуже сумувала. Мовчання пустелі пронизливо віддавалося у вухах.

Вона зовсім забула про голод. Її мучила спрага. А пустелі не було кінця. Все повзла вона і повзла.

Очі змії насилу розрізнили серед піску сірого пустельного щура. Зібравши всі сили, вона кинулася на пацюка і встромила свої зуби, точно кинджали, в його жирну глотку. Щур бився досить довго, але вивільнити свою глотку з зміїних зубів не зміг.

Змія підставила рот під струмінь крові, яка бризнула з щурячого горла. Стала пити кров замість води. Хотіла кров'ю вгамувати спрагу. Кров була гарячою, з нудотним запахом, але замучена спрагою змія цього не відчувала.

Змія випила всю кров щура. Потім і сама мляво розпласталася поряд з щурячим трупом. Живіт її здувся. Випита кров її мучила, шлунок, ніби до горла підкотився. Вона згорнулася, звиваючись, і стала блювати.

Піниста кров лилася у неї з рота і запікалася в гарячому піску. Після цього змія залишилася лежати без сил. Сонце пекло її тіло. Якщо залишитися так от

лежати на гарячому піску, можна перетворитися на шашлик. І вона знову поповзла.

Пустеля сіріла. Ніщо не торкалось погляду, крім низьких і високих піщаних пагорбів.

Але вона відчувала, що більше не може повзти. Не залишилося сил тягти своє тіло. Сонце припікало все сильніше. Змії хотілося покінчити з муками, відпочити. Тепер у неї не було ані надії рухатися вперед, ані сил повернутися назад. Як же позбутися від цих мук, від цього катування?

Раптом на розум їй прийшла дивна думка. Може, ковтнути власної отрути ... Той вічний спокій, що несе він усім живим, чому не скористатися ним самій ... Від цієї думки їй стало трохи легше. І стала ковтати вона власну отруту. Отрута обпікала нутро. Коли досягла шлунка, її пронизав біль. Її скрутило від болю. Так скрутило, ніби нутрощі її рвали на шматки, витягували залізними щипцями з рота. Змія звивалася, і біль ніби стихав, зменшувався. Потім зі шлунка отрута перейшла у вени, кров, і розлився по всьому тілу.

Час був близько до вечора. Очі змії пожовкли, помутніли. Але вона ще не померла. Чекала на вечір. Не могла померти, не побачивши своєї зірки.

..Вночі на небі народились великі зірки. Пошукавши, змія знайшла свою щасливу зірку. Дивилася на неї, дивилася своїми втратившими світло очима. Потім поклала голову на гарячий пісок, який не могла остудити літня ніч, і закрила очі.

НАВАЇ-ГУМРУ

(пісня про Гумру)

Міраншах влаштував грандіозний меджліс[5], щоб послухати новий твір відомого композитора Абдулькадира Марагаї, якого так високо оцінював Амір Теймур, і який прославився на всьому Сході. Коли він, місяць тому, представивши рукопис написаного твору, боязко заявив про бажання влаштувати такий меджліс, повелитель із задоволенням висловив свою згоду; з тих пір в саду палацу почалася небачена досі підготовча робота. Запрошені до палацу найвправніші майстри Тебріза облаштовували сад заново. Відновлювальні роботи і ремонт, який тривав більше двох місяців, змінили зовнішній вигляд саду до невпізнання.

Зараз чарували різнокольорові сорти декоративних дерев, що оточують сад, дивували перемішані чарівні запахи квітів. Висячі на візерункових дерев'яних стовпах, уздовж терас, між квітковими кущами ліхтарі, освітлювали ніч, мальовничі Тебрізські килими, що застелені на терасах, несли в світ мрій, тих, хто ступав у сад. Трохи пізніше тихий звук музики, що сповіщає про початок меджлісу, надав саду загадковість, чарівність.

Насправді, бенкетні меджліси влаштовувалися часто, але вперше палац був прикрашений так розкішно і зі смаком. Причина цьому була відома всім: новий

[5] **Меджліс** (араб. مجلس - majlis, дослівно «місце зборів»)

твір композитора було присвячено онукові Аміра Теймура, синові Міраншаха Султану Халілу.

Минулого літа Міраншах послав сина, що вступив в підлітковий період, в Мавереннахр, до Аміра Теймура. Його метою було відкрити синові очі, допомогти йому пізнати таємниці підкорення та захисту царства у діда. Трохи згодом, батько повідомив Міраншаха, що Султан Халіл закохався в одаліску[6] з палацу, в Шадімюлк і не цікавиться царськими справами, порадив йому на час забрати його до себе в Тебріз. Міраншах так і зробив. Зараз вже більше двох місяців як Султан Халіл знаходився в Тебрізі. Незважаючи на те, що він щодня наполегливо заявляв про своє бажання, повернутися в Самарканд, Міраншах під будь-яким приводом відмовляв його, думав, що з часом все вирішиться. Меджліс цей, що влаштований в палаці, був придуманий з метою втішити Султана Халіла, щоб він забув про свою любов до одаліски.

Вже кілька днів як Абдулькадир репетирував з невичерпним занепокоєнням, неодноразово відтворював твір з виконавцями, які не приховують своє захоплення до краси музики. Щоразу, перериваючи музику в якомусь певному місці виконання, додавав нові моменти, нові поправки, робив

---

[6] Одаліска (від тур. Odalık - «покоївка, рабиня, служниця») - жінка, яка сзнаходиться в гаремі султана. Одаліски сприймалися на Заході як наложниці або сексуальні рабині, і їх статус був нижчим статусу офіційної дружини.

усе, що в його руках, щоб перетворити композицію на бездоганний витвір мистецтва.

Але внутрішній неспокій його не покидав, пов'язував йому руки, додавав хвилювання, щоб він не робив, не міг взяти себе в руки: «Чи зможуть музиканти виконати твір як він того хоче? Головне, після всієї цієї підготовки, чи сподобається він повелителю?» - Відповіді, на всі ці питання, адресовані самому собі, будуть з'ясовані незабаром.

Від того, що музика була присвячена улюбленому синові, який прибув в меджліс разом зі свитою палацу Міраншах, перш ніж піднятися на трон, спорудженій на чолі саду, підійшовши до виконавців, привітався з ними. Спостерігаючи прихід повелителя здалеку, виконавці в блакитних халатах і позолочених фесках, стоячи, чекали на його. Міраншах особисто знав кожного з палацових музикантів, одягнених в однакові наряди, крім одного - запрошеного за наполяганням композитора для виконання твору співака. Насправді ж причиною зустрічі повелителя з музикантами, перед тим як сісти на трон було знайомство зі співаком.

Розгублений від зустрічі з Міраншахом молодий, худорлявий, чорнявий співак, опустившись на коліна, схилив голову перед правителем.

Міраншах дозволив йому встати.

- Синку, ти з якої частини Азербайджану? - він запитав.

Не підводячи голову, співак сказав несвоїм голосом:

- З Марагі.

- Ти теж з Марагі?

Абдулькадир підійшов ближче:

- Повелитель, кожен, хто народився в Маразі, має такий прекрасний голос ... - композитор хотів ще щось сказати, щоб закінчити свою думку, але не зміг знайти відповідні слова.

Відпустивши співака, Міраншах взяв Абдулькадира під руку і пішов до трону в оточенні свити, що супроводжувала його. Після того як повелитель сів на трон, музиканти зайняли свої місця на килимі навпроти нього.

Праворуч від повелителя сидів його син Султан Халіл. Ліворуч, на стільці, біля трону, сидів композитор, вся увага якого була направлена на виконавців; вони спокійно налаштовували інструменти, чекали знак композитора, щоб приступити до виконання.

Решта, присутніх на бенкеті, сиділи на застелених в саду килимах. Чисто одягнені слуги, з срібними глечиками, роздавали гостям запашний шербет, червоне вино, пропонували різні ласощі, від яких пахло кардамоном, гвоздикою, імбиром.

З дозволу повелителя композитор подав знак виконавцям, і вишуканий звук музики порушив тишу вечора.

Відповідно традиціям палацових меджлісів спочатку прозвучала музика на честь Аміра Теймура, потім Міраншаха, далі танцівниці продемонстрували свій танець.

Після невеликої перерви оголосили про виконання «Наваї-Гумру» на честь Султана Халіла, якого всі так

чекали; в одну мить в саду настала мертва тиша. Як тільки пролунав незвичайний голос виконавця в супроводі музики, меджліс, ніби зачарований чарами цього голосу, повністю поринув у себе.

Звук уда[7] знемагав пригніченим стогоном, як ніби долинав з під землі, стогін сантур, злившись з дзвінким звуком канону, створювали незвичайну гармонію. Співак співав так пристрасно, що його голос проникав у серце слухача, виривав душу з тіла.

У прекрасному палацовому саду все було підпорядковано гармонії музики. Сплетений магією, чарівністю цієї гармонії, меджліс нічого не бачив, не чув, не відчував. Звуки музики, струменіючи по крапельці з струн, усмоктувалися в обійми темряви, погладжували душу ночі.

Це було одне з найбільш великих творів мистецтва, яке коли-небудь створив Абдулькадир, незвичайне виконання пісні і його, як усіх, занурювало у думи, відносило у світ, який він не міг пізнати, розкрити таємниці.

Насправді, хоча Абдулькадир адресував цю пісню Султану Халілу, в ритмі, звуках музики він показував гірку долю свого народу, який засуджений до нестерпних страждань. Але слова були звичайними, виразити це словами було небезпечно, це могло коштувати йому життя, тому все, що було сказано, вписано в ритм, у звуки музики.

Абдулькадир пізнав любов до Гумру в ранні роки свого життя, як несподіванний подих вітру, але завжди

---

[7] **Уд** - музичний інструмент, поширений в країнах Закавказзя.

намагався віддалити від себе сумні мрії цієї любові, яка закінчилася трагедією. Як була схожа ця красуня, яку він ніколи не називав на ім'я Гумру, на ніжне пташеня ...

Спочатку, він не хотів повертатися до цієї божественної любові, не хотів згадувати Гумру, він злякався цієї любові, хвилювання, яке воно породило. Утік, думаючи, що не гідний її любові, не зможе їй відповісти, намагався все забути, обдурити себе, своє майбутнє, вважаючи, що такої любові не може бути ...

Тільки потім, через деякий час він зрозумів, що це неможливо. У ті роки, коли він жив у Самарканді, любов до Гумру постійно не давала йому спати; туга за батьківщиною, близьким з'являлася в кольорі, у запаху, в одязі дівчини і це його хвилювало, засмучувало і навіювала смуток.

Почав шукати Гумру всюди, запитував у тих, хто знав, бачив її, об'їздив від Самарканда до Багдада, Ардабіля в надії знайти її, але ніхто нічого не знав. Неначе вона зовсім не народжувалася і взагалі не з'являлася на цей світ ...

Ось так твір, який він присвятив онукові Аміра Теймура, сам того не знаючи, перетворився в «Наваї-Гумру».

Абдулькадир не складав цю пісню, взявши в руки перо, ця музика лилася з його душі, серця, зародилася як чаклунство, як диво божественне. Відокремивши від себе почуття, він перетворив їх на звук, ритм і гармонію. Це була не пісня, не музика, її неможливо було слухати, вона чіпала душу, того хто слухав її,

нагадувала, що він людина, яка народилася, щоб сумувати, і до смерті страждати від горя. Тепер кожен, хто слухав її, відчував приховану в її ритмі, звуці, гармонії, божественну любов, і не міг приховувати своє захоплення величчю, пишністю, могутністю цієї любові.

Композитор не знав про існування красуні Гумру, яка, сидячи біля вікна за щільною завісою, в темній кімнаті гарему, що знаходився поблизу палацового саду, відчула в душі цю музику. Не знав що любов, яку він шукав роками, знаходиться так близько.

Не знав, що дівчина, яку схвилював цей звук, ніби відчувала, що вона присвячена їй, вона тремтіла від якогось таємного хвилювання, хотіла вирватися з обіймів ночі, самотності і злитися з музикою, щоб розчинити в її гармонії свою зневіру, тугу.

Про все це він не знав і не дізнається ...

* * *

Властива жорстокість, яку роками бачили на обличчі Міраншаха, зникла в одну мить, підкорившись могутності цієї божественної музики, а замість цього з'явилися м'які, незлобиві риси обличчя. Музика проникла в його душу настільки глибоко, що втупившись в порожнечу, він ніби нічого не бачив і не чув.

- Цікаво, як складеться наша доля? - Слова, які вимовив Міраншах, злякали Абдулкадира. - «Чи то його повелитель просив про порятунок?! Господи, що означають ці слова».

... Раптом Міраншах сердито встав з трону і цим музика перервалась. Очі, нічого не зрозумілих гостей, ще не отямилися від музики, дивились на повелителя.

Міраншах все ще не отямився, божественна музика тримала його в полоні. Музика проникла в його душу, в серце, у найпотаємніші місця його внутрішнього світу, перемішала його минуле і майбутнє.

Як тільки музика зупинилася, в меджлісі запанувала мертва тиша. Міраншах повернувся до композитора, який стояв поруч з ним.

- Абулькадир, кому ти присвятив цю пісню?

Від цього несподіваного питання композитор повністю розгубився, насправді ще недавно він помічав що риси, змінювались на обличчі Міраншаха, говорили про те, що він увійшов у світ незвичайних мрій. «Цікаво, чому повелитель поставив це питання? Хіба він не знає, кому присвячена ця пісня? Ще місяць тому сказав що, пісня написана на честь Султана Халіла. Якщо не знав, то тоді чому організував цю розкіш, цей меджліс? Ні, це питання не схоже на звичайне».

Незважаючи на те, що несподіване запитання Міраншаха налякало його, він зібрався духом і відповів:

- Написав на честь Султана Халіла, повелителю!

Раптом обличчя Міраншаха змінилося:

- Як ти смієш брехати мені!

Абдулькадир розгубився від цього несподіваного звинувачення, зблід, замовк, не знаючи що відповісти.

- Ти не складав цю пісню думаючи про Султана Халілі!

- ...

- Цей твір про кохання.

У меджлісі запанувала тиша, всі затамувавши подих чекали кінця цієї розмови. Гості були в розгубленості від того, що великий майстер піддасться гніву Міраншаха.

Міраншах не отримавши відповіді на своє питання піднявся на трон.

- Будь проклятий, шайтан - сказав і повернувся до Абдулкадира, і заявив, що хоче ще раз послухати цю пісню.

Раптово музика, підносилася з новою гармонією, трохи зняла напругу, повелитель заспокоївся, і композитор трохи підбадьорився, прийшов до тями.

* * *

Музика, яка написана на честь Сутана Халіла забрала його далеко, знову пробудила тугу, яка утихла, за допомогою батьківських порад. Почав палати вогонь любові по Шадімулк, яку він залишив у Самарканді. «Як відчув Абдулькадир прожите їм, як увійшов в глибину його душі? Неначе хтось розповів про все композитору. Ах, якби й Шадімулк послухала цю музику».

Він хотів вирватися від гнітючих його питань, зрозумівши, що більше не може терпіти цю розлуку, шукав шляхи. «Цікаво, що зараз Шадімулк без мене робить? Дідусь хотів убити її, але він зміг врятувати

свою кохану від смерті. На кого він її залишив? Чому він так вчинив? Ні, ні, цього Шадімулк йому ніколи не пробачить. Навіть він сам не зможе пробачити собі».

Султан Халіл встав і непомітно покинув меджліс. Музика зачарувала його душу, його сила, могутність повстала. Тепер ніщо не може бути йому на заваді, нічого не зможе закрити його шлях до коханої.

Таємними шляхами він вийшов з палацу і осідлав коня. Що є сили помчав у напрямку Самарканда, ваблячого його як чаклунство.

...Після того як музика закінчилася, коли Міраншах повернувся праворуч, щоб дізнатися думку Султана Халіла, не побачив сина на місці. Передчуваючи щось, він відразу покликав Хафія баші[8] і запитав про сина.

Коли Хафія баші, який повернувся в одну мить, повідомив йому, що Султан Халіл сівши на коня залишив палац, повелителю все стало ясно і він наказав охороні закрити всі дороги, що виходять з міста, і повернути його сина.

Але все це було марно; у коня Султана Халіла ніби з'явилися крила.

Баку-Гамбург, 2005

---

[8] **Хафія баші** - глава таємної служби

ПІСНЯ ОБЛЕТІЛОГО ЛИСТЯ

Зурна[9] звучала по всій по окрузі, закликаючи до весільного гуляння. Люди квапливо збиралися на звуки цієї мелодії.

Бабуся Сона, схрестивши руки на грудях, стояла в кутку намету, де йшло гуляння. Звуки зурни проникали в її душу, розбурхували щось давно віджиле і забуте. Ці звуки змусили її, хвору, піднятися з ліжка і прийти сюди. Але зараз звуки зурни пробуджували в ній нову, досі не чуту нею, мелодію. У душі починав звучати далекий голос, новий і незрозумілий.

Зазвичай ніхто не помічав її на таких урочистостях; вона приходила, тихенько стояла в кутку намету, намагаючись бути непоміченою, і також непомітно йшла.

Але зараз, піддавшись чарам мелодії, бабуся Сона все забула і нічого, крім звуків зурни не чула... Звідки йшли ці звуки? Думки її понеслися в далеке дитинство і висвітили самі затаєні куточки пам'яті.

...Одного з сонячних весняних днів, коли дерева починали розквітати біло-фіолетовими квітами, Сона

---

[9] **Зурна** - (тур. zurna, від перс. сурна, сурнай, букв. - святкова флейта) - духовий муз. інструмент з подвійною тростиною. Близький до гобою. Поширений у Азербайджані, Дагестані (під назв. Сурнай), в Узбекистані, Таджикистані та країнах зарубіжного Сходу.

разом з іншими дітьми грала в хованки. Вона сховалася на гілці шовковичного дерева, широке листя якого надійно переховувало її.

Діти ніяк не могли її знайти. І коли вони вже зібралися йти додому, Сона з радісним криком стрибнула вниз, але, зачепившись сукнею за суху гілку, не втримала рівноваги і полетіла на землю вниз головою.

І це вона добре запам'ятала.

Потім вона одужала, і знову грала з дітьми в хованки. Але щось пішло не так після того падіння, йшли роки, її однолітки підростали, а Сона залишалася такою ж маленькою. І в міру того, як росли її однолітки, на її спині ріс горб, спотворюючи її тіло.

Тепер, спостерігаючи за гулянням в наметі, вона згадувала ті минулі дні. Наречена, покрита фатою, сиділа на головному місці столу зі своїми подружками. Серед рідних, близьких, знайомих людей Сона раптом відчула себе глибоко самотньою. Їй хотілося втекти звідси, повернутися додому, в теплу постіль, але це тривало лише якусь мить, потім вона знову підпала під вплив цієї чарівної музики.

Як довго вона не чула її. У міру того як ця музика заповнювала її душу, туга в її очах розвіювався, як густий туман від сонячних променів. Від цього бабуся Сона молоділа і на очах перетворювалася на молоду жінку. Начебто це було не весілля сина Чорного Шаміда і дочки пастуха Лятіфа Гульсюм, а Сироти Ісмі та її.

Під шовковичним деревом, звідки вона колись у дитинстві впала, Сирота Ісмі зробив їй пропозицію побратися. Йдучи на фронт, Сирота Ісмі просив її, щоб вона дочекалася його, казав, що він обов'язково повернеться, заробить гроші, побудує будинок і зіграє гарне весілля. Зараз Сона забула про те, що Ісмі так і не повернувся з фронту, що за роки очікування свого нареченого її і без того скоцюрблене горбом тіло скорчилось ще більше.

Всі однолітки Сони давно вже померли; тільки її вперте очікування Сироти Ісмі незрозумілим чином підтримувало в ній життя. Але минуло шість місяців з того дня, як вона перестала чекати його і, попрощавшись зі світом, злягла в ліжко, чекаючи смерті.

Чорна зурна все співала і співала. Гості, взявшись за руки, танцювали яллу[10]. Але Сона нікого не бачила, і ніхто не бачив стару Сону. Але музика, яка вливалась широким потоком в її душу, перетворювала її, змушуючи танцювати її тіло.

Танцюючі, не витримуючи ритму чорної зурни, падали втомлені на сидіння.

Танцювальний майданчик повністю став пустий. Зурначі заграв сумну мелодію, заграв так, що люди забули про те, що вони хотіли танцювати, і притихли.

Нарешті, і музикант втомився і замовк.

Одна бабуся Сона схвильовано стояла на своєму місці; музика, яка звучить в її душі, тягнула її

[10] **Ялли** - (азерб. Yallı) - азербайджанський народний танець, який є одним з найпоширеніших колективних хороводних сільських танців.

танцювати, руки-ноги просилися в танок, серце заходилося танком. Як не старалася бабуся Сона встояти на місці, нічого в неї вийшло, вона і не пам'ятала, як опинилася в центрі намету. Вона танцювала в тиші в такт мелодії, яка роздавалась в її душі. Зурначі здивовано дивився на неї і не знав, сміятися йому, плакати, або грати.

Але він швидко отямився і став підігравати їй на зурні, але ніяк не міг потрапити в ритм танцю бабусі Сони. Жоден інструмент не зміг би зіграти цю мелодію, з тієї простої причини, що її ніхто і не чув.

Бабуся Сона танцювала перед нареченою так, ніби хотіла вивести її з весільного намету, але не виводила; так ніби їй хотілося самій сісти на її місце, але вона не сідала.

Дочка пастуха дивилася на неї, і з очей її текли сльози, але сльози ці не було видно під фатою. Ніхто не намагався посадити стареньку на місце або вивести її з намету, всі з подивом дивилися на неї і чекали, чим закінчиться цей незвичайний танок.

Бабуся Сона продовжувала танцювати, і раптом вона почала сміятися. Потихеньку люди стали приєднуватися до неї. У наметі стало гамірно. Сона заливисто сміялася і танцювала, здавалося, її більше ніщо на світі не тривожить. Зурначі так і не зміг потрапити в такт її танцю і грав якусь дивну, незрозумілу мелодію. Бабуся Сона, танцюючи, вийшла з намету і попрямувала до воріт. Танцюючи, вона вийшла на білу дорогу, що перетинає все село.

Гості, що були запрошені на весілля, пішли за нею. Втративши під час танцю свої старі рвані калоші і чорну хустку, вона, танцюючи, боса, з скуйовдженим волоссям, вела за собою натовп, сама не знаючи куди.

Зурначі Гара все ще намагався потрапити в ритм танцюючою Сони. Але його спроби так і залишилися марними. Люди хотіли зупинити Сону, але чомусь не зупиняли, і Сона, танцюючи, продовжувала свій шлях.

Раптом вона випросталася, горб зник. Згорблена стара раптом перетворилася на стрункy статну жінку.

Побачивши перетворення Сони, зурначі Гара завмер, і дивна мелодія, яку він награвав, завмерла на кінчиках його пальців. Тепер музика, що лунала в її душі, стала чутна виразніше. Вона танцювала так, ніби хотіла розчинитися в цій музиці, перетворитися на дух і розтанути в повітрі.

* * *

Завтра настане ранок самої дивовижною ночі; що почався з вечора осінній дощ йтиме, не перестаючи, весь тиждень і залле будинки, дерева, розмиє всі дороги.

Бабуся Сона цього не знала.

Завтра Сирота Ісмі покличе її під шовковичне дерево, обійме її під проливним дощем і буде всю ніч втішати її.

Бабуся Сона цього не знала.

Завтра вночі під холодним осіннім дощем опаде листя з шовковичного дерева, і більше воно ніколи не зазеленіє.

Але тітонька Сона про це не дізнається.

ПО ТОЙ БІК ВЕРШИНИ

Піднявши голову з подушки, Сари-кіши глянув на промені вечірнього сонця, які грають у віконному склі. Від сильного болю він весь день корчився і звивався в ліжку, як змія. Зараз його найбільше лякав наступ вечора. З приходом темряви біль посилювався, страх і жах майбутніх мук голками впивалися в тіло, в усе його іство.

Стояли останні дні осені. Схили гори Бабадаг, зворушені першими холодами, вкрилися бурими плямами. Туман, що лежав трохи вище, ставав все густішим, тому вершина гори губилася в небесній блакиті. До неї і був прикутий погляд старого, який нічого навколо не помічав. В останні дні в домі своєму чомусь не знаходив він собі місця, у власному будинку відчував себе чужаком. Смерть кружляла, долала його у нього ж на очах і, що не робив він, не міг вирватися з її гострих, гарячих кігтів.

Тихенько покликав дружину Сару, яка дрімала біля порога:

- Стара, гей, стара ...

Широко розкривши спросоння очі, стара Сара пробурчала:

- Знову і спина у нього відкрита, і голова не покрита ...

Сари-кіши зупинив її жестом руки:

- Готуй, стара, мій одяг, чарихи, вирушаю завтра з раннього ранку в дорогу.

Старуха вражена:

- Сари, ти ж ледве дихаєш, про який такий шлях мову завів, чи може кінь тебе копитом вдарив, чи ще щось?

- Ти мені, стара, не суперечі! - сказав Сари-кіши і важко відвернувся до стіни, натягнувши на голову ковдру. Стара Сара чи то тому, що знала характер чоловіка, з яким прожила шістдесят років, чи то від категоричності тону його, чомусь змовчала, розгублено завмерши на місці.

В душі старого раптово прокинулося бажання піднятися на вершину гори Бабадаг. Бабадаг був для нього найвищою вершиною світу; піднятися на вершину цієї гори і поглянути на інший бік її - було заповітною мрією його з тих пір, як він себе пам'ятав, мрією, яку він донині носив у серці своєму. Але часу на неї так і не знайшов, а життя пройшло. У казках бабусі та сторона гори була землею дива, житлом джинів. Дідусь розповідав про предивні пригоди, що траплялися в тих місцях. З самого дитинства йому здавалося, що по той бік гори починається інший світ. Чим би не був той світ, сном, мрією або чимось ще, він не давав йому спокою, як закляття, чари, тягнув до себе вдень і вночі.

Стара Сара плакала як дитина, їй хотілося з криком вибігти на вулицю і підняти там шум: «Гей, люди, у мене на очах смерть забирає чоловіка, втримати його не можу, йдіть допоможіть, не

пускайте». Але ніби запечатаний був рот її, говорити не могла, слова вимовити була не в силах.

На ранок старий прокинувся коли було ще темно. Терпляче оглянув двір, господарство, потім, попрощавшись з дружиною, з невластивою віку спритністю, вийшов за ворота і в одну мить зник, розчинившись в ранковому тумані. Стара Сара дивилася вслід йому так, ніби був він птахом і раптом випорхнув з рук.

Вершина гори потопала у синій-синій хмарі. Він ішов по схилу гори, що засіяний річковими камінцями, поміж поодиноких дерев, прямуючи до найвищої точки її вершини. В душу закралася думка, що життя його буде тривати, поки йтиме він до вершини, дійде до неї і все, по той бік вершини життя більше немає ... Тому довгий шлях не лякав його, він знав, що життя буде продовжуватися, поки тягнеться цей шлях , і чим він довший, тим довше життя його.

Він ішов знайомими стежками. Дійшовши до холодного джерела, зупинився. Поєднавши долоні, пив і пив джерельну воду. Поперхнувся, задихнувся і йому здалося, що вода ця давним-давно минулих днів. На губах, в роті відчув він смак тих років.

У війну Сари-кіши в цих горах був лісничим. І тоді не знайшов він часу піднятися на вершину; то роботи було по вуха, потім близнюків на війну забрали, думи винищили.

Дорога ця для років його була довгою. Старий, задихаючись, долав підйом... Ось і плаский камінь, він і не помітив, як зійшовши з дороги, попрямував до

нього. Плаский камінь був найдорожчим спогадом його життя. Тут грали вони в «війнушку», за ним влаштувавши окоп. І коли Сару вкрав, тут зійшли вони з коня, щоб перепочити. Зараз старому раптом захотілося повернутися в ті дні. Хотілося, ставши дитиною, бігати по схилу, збираючи ягнят, які порозбігалися. Хотілося, схопившись на гнідого з білою плямою на лобі коня батька Міралі, знову посадити Сару поруч із собою в сідло разом з мідним глечиком і відвезти.

Немов вчора все було. А як же минулі шістдесят років? ... Старий з такою тугою дивився на камінь, немов готовий був з'їсти його.

... Після війни стали забирати коней на м'ясо. Тоді забрали і коня Сари-кіши разом з лошам із зірочкою на лобі. На ранок старий зліг. Сара схвильовано кинулася до Голови:

- Безсоромні, чоловік життя віддавав за народ, колгосп будував, бився за нього, тепер же йому і одного коня колгоспного не дадуть? Чи ви вбити його задумали...

Сара за руку потягла Голову до ферми і забрала коня з лошам. Тепер, згадуючи це, пам'ять його нила.

Внизу в яру з шумом текла річка. Він довго стояв, слухаючи шум води. Якщо здолає він перевал, що був попереду, цього шуму вже не почує. Ні, і цей звук не теперішній, він - шістдесятирічної давнини.

Ледве сонце сховалося за горою, стало темно. Через туман, хмар на крок попереду нічого вже не було видно. Від холоду постукували зуби, грубу жорстку

шкіру обличчя ніби алмазом різали. Руки заклякли, пальці звело.

Набравши сухого хмизу, він розвів вогонь. Тепло потріскуючого багаття зігріло тіло, угамувало тремтіння. З ранку у нього не було в роті ані крихти. Він дістав, загорнуті старою Сарою, в рушнику хліб, сир, розчавив ударом кулака цибулину і з апетитом зайнявся їжею. Давно вже, з дня початку хвороби, не їв він з таким задоволенням.

... Після, засипавши сушняком багаття, приліг на свій архалук[11] ... Йому снилося, що везе він кудись поруч із собою Сару. Рудий кінь йде нехотя, пощипує пожовклу траву обабіч дороги. Вітер раптом зриває з голови Сари хустку і забирає її. Кінь зривається з місця і скаче услід за хусткою. Сара обхопила його ззаду. Він не наважується пустити коня щодуху, так як в сідлі з ним дівчина, і він боїться, як би не впала вона. Вітер ж просто божевільний, підняв хустку високо в небо, ніби й не хустка це, а білий лелека, що летить в небесах. Сара квапить його:

- Сари, поспішай, це ж моя вінчальна хустка, досі її не одягала.

Хустка в небі стала зовсім маленька, з листочок. Зупинивши коня, вони довго дивилися на неї. Кінь іржав, бив передніми копитами землю. Так іржав, так іржав, ніби жили йому рвали. Від такого іржання він

---

[11] **Архалук** — **кавказький, припасований до тіла каптан, з високим стоячим коміром.**

навіть посірів ... А потім з боків у нього виросла пара крил і, змахнувши ними, він полетів.

Ні, це був не сон. У лісовій тиші ясно чулося іржання рудого коня. Це був він.

Старий підвівся і сів. Не стримавшись, відгукнувся:

-Еге-Геей!

Рудий кінь чи то почув голос господаря, чи то ще щось, заіржав кілька разів поспіль.

У лісовій тиші ясно чувся кінський тупіт.

Рудий кінь мчав то туди, то сюди, мабуть, не міг знайти дороги.

Нарешті, важко дихаючи, він прийшов до господаря. ...Старий, притулившись зморшкуватим обличчям до м'якої кінської гриви, плакав. Але це був зовсім інший плач, старий ніби й не плакав, а тихо співав сумним голосом.

Потім, все так само плачучи, розгорнув він рушник, взяв хліб, який залишився і, ламаючи його на шматочки, весь згодував з рук коню.

Ніч все тяглася тонкою кішкою, тягнулася нескінченно. Настав би ранок і, надивившись вдосталь на чарівний світ по той бік гори, він повернув би назад разом зі своїм конем. Але ранок не настає.

Зіщулившись, він лежав біля вогнища. Йому здавалося, що все, що було досі, було сном, дивним сном. Він боявся лише закінчення цього сну, боявся, що коли-небудь прокинеться.

БАТЬКІВЩИНА

Пес зупинився біля двору, де колись народився. Будинок, з яким були пов'язані найщасливіші спогади, тепер перетворився на далеку, недосяжну землю обітовану.

Три дні голоду вибили його з останніх сил, в пошуках чогось їстівного він намагався знайти притулок на інших подвір'ях, але звідусіль його виганяли. Пошуки їжі на смітнику, що видає сморід теж нічого не дали.

Він повільно обвів очима вулицю. Раптом погляд його наткнувся на велику кістку, що валяється біля кам'яного паркану. Він з острахом озирнувся по сторонах, ніби ще хтось міг претендувати на цю здобич. Але вулиця залишалася як і раніше порожньою. Він обережно взяв кістку і, не зважившись вгамувати голод саме на цьому місці, поплентався в безлюдний глухий кут в кінці вулиці. Кістка виявилася настільки сумлінно очищеною ножем, що обгризати було нічого. Стікаючи слиною, він спробував розгризти її гнилими зубами. Все марно. Він кинув кістку і ледаче повернув назад.

Вершина гори, біля підніжжя якої було розташоване його рідне село, була пофарбована золотими променями західного сонця. Безхатченком,

безпритульним, чужинцем він відчув себе в цьому безлюдному і сиротливому селі.

Хмари, які пронизані західним червоним кольором, здавалося, готові були вилитися гарячою кров'ю.

Колись давно, в безповоротно минулому житті у нього, в цьому дворі, була своя будка, і кожен день господар досита годував його. Але цим щасливим дням не судилося тривати вічно. Одного разу приїхав син господаря, який живе в далекому великому місті, і забрав батька з собою. Старий їхати не хотів, але син наполягав, все говорив про починаючу війну, про очікуваний наступ на село, і врешті-решт умовив батька. Перед від'їздом господар замкнув ворота будинку. Псові зовсім не хотілося, щоб старий їхав, але хто запитував його думки... Він провів старого до околиці села. Там, на доріжці з гравію, що тягнеться посеред рівнини, зарослій солончаком, старий обійняв пса, потім, не озираючись сів у автівку, що чекала на його.

По тому, як старий сердито говорив з сином і поглядав в його сторону, він зрозумів, що мова йде про нього. Здавалося, старий хотів взяти собаку з собою, в місто, але син не погоджувався. Старий хотів було вийти з машини, але тут син зі словами: «Давай поїдемо, бога ради, не сміши нас перед людьми» смикнув батька за рукав і з силою зачинив дверцята авта. Пес стояв на дорозі до тих пір поки автівка, поступово перетворюючись на маленьку крапку, не розчинилася в широкому степу. Потім він повернувся в

спорожнілий двір. Це були самотні і повні безвихідної туги дні його життя.

Господар його був одним з шанованих людей на селі. Після його від'їзду люди стали поступово залишати село. Всі, у кого були родичі або будь-які знайомі в місті, замикали ворота своїх подвір'їв і їхали. Потім, ночами, село стало зазнавати вірменських артобстрілів. Іноді ці артобстріли тривали до самого ранку. У ту ніч вірмени підійшли до самої околиці села. І пес бачив, до яких хитрощів вони вдавалися, щоб налякати тих, хто ще залишився в селі. Йому хотілося про все це розповісти односельцям, заспокоїти їх, підтримати, але що він міг зробити, він, хоч і розумів людську мову, але говорити не міг.

На початку осені вірмени увійшли в село.

Останнім село покинув пес....

Втрачаючи свідомість через поранену ногу, вдень і вночі він ішов, добираючись до міста. Він знав, що господар його живе тепер тут, і кожен день він виходив зі свого притулку і бродив вулицями з надією зустріти його, може, старий зглянеться і візьме його назад жити до себе. Пес знав, що міські квартири не потребують такої охорони, як сільські подвір'я, але все ж не втрачав надії.

Йому хотілося знайти собі якогось господаря, і тоді він охороняв би для нього будинок і двір, хотілося служити будь-кому, але брати його до себе ніхто не хотів. А життя так і проходило.

Так і пройшло все життя покинутого пса в пошуках свого господаря, якого він так і не знайшов.

Пес не знав, що думка про рідну землю, про покинутий будинок, в якому тепер господарюють чужі люди, врешті-решт вбила старого, і його могила давно вже заросла травою. Вже скільки років говорили про те, що село повинні відвоювати назад. Але далі розмов справа не просувалася, ніхто толком не знав, як, яким чином збираються його відвоювати.

Пес нудьгував за своїм селом. Йому не хотілося вмирати на вулицях великого міста, як люди. Він скучив за рідним селом, де народився, був щасливим щеням, де виріс і став гарним сильним псом.

Але чомусь люди не жадали повернення в рідні краї так сильно, як він. І нарешті, одного прекрасного дня, пес вирішив повернутися до села.

Сутінки поступово опускалися на село. Вітер, що дме з гір, гнав на село гіркуватий запах грабових лісів. Це був знайомий і рідний до болю запах, колись давно такими самими прохолодними вечорами, лежачи перед своєю будкою, він насолоджувався цим запахом.

Ворота рідного подвір'я були відкриті. Нікого не було видно. Без шуму переставляючи лапи, він увійшов до двору і ліг у високу траву між садовими деревами. Тут він міг залишатися непоміченим. Багато літніх прохолодних вечорів він провів серед цих трав зі своєю подругою. Під ранок він проводжав її до воріт і лягав відпочивати перед будкою.

Почуті кроки відірвали його від спогадів. Піднявши голову, він відскочив назад і побачив бородатого чоловіка з рушницею в руках, який обережно просувався до нього. З несподіваною

спритністю для зголоднілого і безсилого пса, він схопився на лапи і кинувся уздовж огорожі.

Іншого виходу як перестрибнути через огорожу, щоб втекти від людини, яка лаялася і бігла за ним, у нього не було, але для цього потрібно було добігти до кінця огорожі ... там вона була нижче і її легко можна було перестрибнути.

Постріл пролунав у той момент, коли він перестрибував огорожу. По його тілі пробігло тремтіння. Скиглячи, він добіг до узлісся грабового лісу і знесилений ліг на землю.

Сідаюче сонце фарбувало світ своїми променями.

Темно-червоні промені сідаючого сонця повільно згасали у напівзакритих очах пса. Він хотів підняти голову, щоб востаннє побачити рідне подвір'я і білий дим, що курiться над будинком, але не зміг.

ПЛЯМИСТА

Мізинчик[12] у матері народився в самий розпал зими. Падав лапатий сніг. Вітер, піднімаючи його з двору, жбурляв в обмерзлі вікна.

На крик немовляти прокинулися всі. У кімнатній темряві неможливо було щось розрізнити. Батько в темряві кидався з боку в бік, шукав сірники, які, ніби ставши ласим шматочком, запропастилися казна-куди і ніяк їх було знайти.

Діти від страху, затамувавши подих, повставали з ліжок і тремтіли, стоячи в сорочечках, в холодній хаті. Нарешті, батько знайшов сірники і запалив лампу. Кімната слабо засвітилася тремтливим полум'ям.

- Чому не сказала, я б покликав Назли, - каже батько, ніби звільнившись від важкого вантажу і, загорнувши немовляти, всього в крові, в біле простирадло, підкладає його під бік матері.

Не хотіла турбувати в такий сніг-буран, - втомлено відгукується мати.

Але справжньої причини навіть сама не знала.

- Хлопчик! - промовили разом.

Середня дочка ще не розуміє, що сталося. Побачивши загорнуту в простирадло дитину, не може пересилити цікавість і підходить до ліжка.

- Іди спати, - сердито відгукується мати, - що повставали в такий час ...

---

[12] **Мізинчик** — наймолодший син у родині.

Дівчинка, чи то з боязні розлютити мати, чи то з страху, в який повалила її несподівана подія цієї ночі, змовчала.

Час вже перевалив за північ. Вітер посилювався. Батько вийшов за дровами і скоро повернувся з кількома дровцятами, обмітаючи з них сніг. Ще через деякий час жарко розгорілася залізна піч. Тепло печі розлилося по кімнаті, брудні шибки запітніли, затуманилися. Діти в нижній білизні оточили ліжко матері. Батько, розсердившись, змусив їх повернутися до ліжка. Але навіть лежачи в ліжках, ніхто не хотів спати, їх охопила цікавість впереміш зі страхом.

Взявши в кутку сито, батько в дерев'яному лотку просіював борошно. До цього моменту діти думали, що це може робити тільки мати, як і всі справи такого роду.

Просіваючи борошно, тіло чоловіка розгойдувалося, у світлі лампи тінь його приймала на стіні потворні форми, вона то збільшувалася, то зменшувалася, і картина ця немов якимось дивним жахом наповнювала кімнату.

Потім в невеликій каструлі батько став готувати гуймаг[13]. З подивом спостерігали діти за тим, як готує батько.

Приготувавши обід, нагодувавши дружину, батько підкинув у піч велике поліно і знову ліг у ліжко.

...Коли діти прокинулися, було майже опівдні. Сніг огорнув усе навколо. Мати в ліжку, спершись на

---

13 **Гуймаг** - солодка каша з обсмаженого пшеничного борошна.

мутаку[14], дивилася у вікно. В її обличчі відчувалось занепокоєння. Як тільки діти встали, мати рукою вказала старшій донці під піч:

- Візьми і викинь звідти цю нечисть! - сказала вона. Потім сердито додала:

- Час знайшла ...

Дівчинка підійшла до печі. Плямиста кішка окотилась. Чотири кошеня так притулилися одне до одного, ніби були єдиним цілим. Очі у них ще не відкривалися.

Мати ненавиділа котів. Плямисту впустили в будинок за необхідністю, миші не давали спокою.

Бабуся розповідала, що один чоловік вдень і вночі молився Аллаху, щоб той послав йому дитину. У чоловіка того була і кішка, і пес; вони також на своїй звіриній мові, молили про дитину для свого господаря. Пес ніби говорив - було б у господаря сім синів-сміливців, кожен давав би мені по шматку хліба, і жив би я гарнесенько. А кішка ніби молила про сім сліпих доньок для господаря, крала б тоді вона по шматку хліба у кожній, їй би і вистачало ... Чи правда це, чи брехня, неважливо, але з тих пір кішок так і не люблять.

Дівчинка, не сказавши ані слова, зібрала кошенят в мішок і пішла в сарай. Викинь вона їх на вулицю, вони б негайно замерзли. Все навколо було білим-білим. Влаштувавши містечко серед соломи в сараї, дівчинка поклала туди кошенят. Нявкаючи, Плямиста кішка йшла за нею по п'ятах. Весь день дівчинка не

---

[14] **Мутака** — різновид диванної подушки, невиликий тюфяк.

забувала про них. Іноді, потайки від матері приносила кішці хліба, шматочок м'яса, підстелила ганчірку під кошенят.

У той день батько рано повернувся з роботи. В руках у нього був паперовий пакет з фруктами, цукерками та іншими дорогими подарунками. Очі його сміялися, він радів, як мала дитина. За стільки років вони вперше бачили його веселим. Розправилися зморшки на обличчі, розтануло в очах очікування - син народився - перший хлопчик після чотирьох дівчаток. Посміхалася і мати. Не зводила очей з батька, дивилася захоплено.

Батько з задоволенням димів цигаркою, з хвалькуватим виразом на обличчі, ніби це він, а не мати, народив дитину. Вставши, взяв дитину на руки, відкрив обличчя йому, довго дивився в очі, потім сказав:

- Кажуть, хороший син схожий на дядька, наче дві половинки яблука.

Вночі чоловік з дружиною довго шепотілися. Батько тепер не говорив грізним, нервовим тоном, як раніше, з народженням дитини став м'яким, як шовк.

Мати:

-Кішка ця знайшла час котитися. Боюся, як би з дитиною нічого не сталося ...

Батько:

- Е-е, кажеш, що на розум спаде.

Вранці старшу дівчинку розбудив голос матері, сонно подивилася вона в сторону печі. Кошенята плямистої кішки були під грубкою. Дивно, як принесла

вона їх в сніг, у холоднечу з сараю в будинок? Як до будинка змогла проникнути? Дівчинці стало шкода кішку, вона хотіла попросити мати ...

- Викинь на сніг цю нечисть, - пролунав сердитий голос жінки.

Дівчинка не зважилася вимовити ні слова. Тихо зібрала кошенят в мішок і знову віднесла в сарай, поклавши на колишнє місце серед соломи. Погравши з ними, повернулася додому, щоб принести кішці трохи хліба. Мати послала її за дровами, потім доручила розпалити піч. Тільки після цього вона змогла зі шматочком хліба збігати в сарай. Увійшовши, вона застигла від подиву: Плямиста кішка поїдала кошенят.

Схопивши палицю, дівчинка кинулася на кішку. Плямиста стрілою виставила хвіст, здибила шерсть і занявкала диким голосом. Побачивши очі її, як дві налиті кров'ю миски, дівчинка здригнулася. Кинувши палицю, побігла в будинок:

- Мамо, мамо, кішка їсть своїх кошенят, це неприпустимо!

Мати здригнулася. Раптом і немовля зайшлося криком. Мати взяла його на руки, щоб заспокоїти. Дівчинка, не чекаючи матері, знову побігла в сарай. Плямиста кішка вже з'їла трьох кошенят. Схопивши уламок цеглини, що потрапив під руку, дівчинка запустила їм в кішку. Цегла пролетіла мимо. Схопивши останнього кошеня, в мить ока кішка була вже з ним на даху сараю.

З того дня кішка в будинку не з'являлася. Мати шкодувала про те, що зробила, але вигляду не показувала.

Сестри до вечора не відходили від маленького брата, кружляли навколо нього, як метелики навколо вогню. Мати наділа йому на зап'ясті намистинку від зурочення. Крутила сіль над головою у нього, коли в будинок приходили чужі люди, щоб не наврочили, коли вкладала спати, під подушку клала потрібну траву, щоб не лякався уві сні.

Плямиста кішка потихеньку забувалася.

Одного ранку мати, напоївши худобу, завела її в хлів і покликала старшу дочку. Дівчинка, надівши чоловічі гумові чоботи, які доходили їй до стегон, вийшла у двір. Мати спокійно сказала:

- Плямиста в сараї, спить на соломі.

Дівчинка зраділа, насилу тягнучи ноги у великих чоботях, пішла в сарай. Всередині було темно. Тримаючись за стіну, вона пройшла вперед. Очі поступово звикли до темряви. Дійшовши до клуні, застигла на місці. Плямиста кішка померла серед соломи, де дівчинка влаштувала гніздечко для її дітей.

Дівчинку душили сльози.

Прийшовши, нарешті, до тями, вона вийшла у двір.

Погода була сніжною. Від холоду замерзали зіниці. Вітер зривав бурульки з жолобів.

ЗАЧИНЕНІ ДВЕРІ

Здавалося, що це зовсім не та дорога, якою ходить він кожного дня. Холодні тротуари, кам'яні будівлі, електричні стовпи, - ніби розрізнені картини давним-давно забутої казки в далекому тумані пам'яті. Це схоже на те, коли все життя ходиш ти в непроглядній пітьмі по одній і тій самій дорозі, і очей твоїх в пітьмі тій не торкається нічого, крім похмурої чорноти. Але якщо одного разу проведуть тебе по ній при світлі дня ... Все тут буде бачитися тобі, як вперше.

Раптово задуха, ніби втягнувши в себе пил з вулиць, жбурнула її в стіни будинків, балконів. Точно небачених розмірів рука в одну мить вимела, вичистила повністю і вулиці, і асфальтові тротуари.

Йому стало зле, захотілося перейти на інший бік дороги. Важко крокуючи, звернув він наліво. І раптом ... від різкого, пронизливого звуку сигналу він здригнувся і підняв голову. «Москвич» блакитного кольору гальмував прямо поруч з ним. З заднього сидіння машини почувся жіночий крик, і шофер саме тут, просунувши у вікно голову, став вихлюпувати на нього всю свою отруту.

- Негідник ти такий, дорогу переходиш, так хоч по сторонам дивись ... Саме на нас вирішив кров свою пролити, проти ночі?

Кров ударила в голову, зі скреготом зціпив зуби, але змовчав, не зміг слова вимовити, нутро рвалося на

частини. Хотів пройти вперед, але ноги ніби до землі приросли. Він зовсім розгубився.

- Агов! Я до тебе звертаюсь... чого не відповідаєш?

Він нічого не бачив, нічого не чув, немов, обертаючись, опускався в точку невагомості світу і не міг звільнитися від її тяжіння.

- Та він глухий.

Автівка, завернувши праворуч, швидко зникла. І вмить він вкрився холодним потом. Пальці мимоволі стискались і розтискались. Він заклав руки в кишені, потім вийняв і знову опустив їх туди. Йому стало здаватися, що руки заважають тілу, він не знаходив їм місця. Відчув, що вся злість його і ненависть з серця перетекла в руки, зібралася в стислих пальцях, і якщо він не кине нею кому-небудь в голову, в скроню, пальці його ніколи не розіжмуться, він не знайде місця своїм рукам, так і залишаться вони зайвими для його тіла.

Він зупинився біля сірого кам'яного п'ятиповерхового будинку. Темніло. Світилися всі вікна, крім його. Щовечора, повертаючись додому, він думав, що вранці, виходячи з дому, залишить горіти світло, і кожен раз чомусь забував зробити це.

Додому він не пішов, не зміг піти. Що йому робити в порожніх кімнатах ... Та й чи можна сидіти серед голих стін в таку погоду?

У повітрі відчувалося дихання холодного осіннього вітру. Автівки снували туди-сюди. Ліхтарі на вулицях, люмінесцентні лампи засліпили очі. Але світло їх було холодним, дуже холодним. Вперше, з

самого раннього дитинства, бачив він таке холодне світло. Відчував, як холод цього світла проникає в мозок і у його кров, кидає в озноб, змушує нити кістки.

Він не знає куди йде, і в цю годину, в цю хвилину, для нього, дійсно, не має значення, куди він іде.

Пройшовши по безлюдних вулицях, він попрямував до моря. Вітер посилювався. Прибережний парк спорожнів, нікого не було видно на лавках. З моря долинав дивний, лякаючий гул.

Він звернув до ресторану, хотілося відволіктися, випивши пару чарок. Хотілося якось пережити цей важкий, виснажливий вечір свого життя.

У ресторані було четверо відвідувачів. Він сів за один з порожніх столиків в кутку, замовив пляшку горілки... Випив, до самої ночі пив. Але на цей раз і горілка чомусь не надавала своєї звичайної дії. Ніби це була не та горілка, яку пив він кожен день, а якась гірка темна рідина. Знову попросив горілки... і знову випив. Коли ресторан зовсім спорожнів, піднявся і важкою ходою пішов до дверей.

У нетвердій пам'яті поступово стали спливати спогади про Сюсан. Сьогодні виповнилося рівно два роки, як він з нею розлучився.

Він опустився на стару, з облупленою фарбою, лаву. У морі одна іншу гнали хвилі. Здалеку, з острова Нарго, долітали сюди точкові спалахи світла.

«Бачиш, Сюсан, мені дитина потрібна, дитина, в цьому будинку має ж буде хтось після мене запалювати світло чи ні?

Сюсан не відповідала, беззвучно плакала, згадувала день, коли вони познайомилися. Звідки тоді

їй було знати, що настане день, і доля від неї відвернеться, серце людини, любов до якого була безмірна, звернеться в камінь, і благання її не чіпатимуть того серця, що ставало шовковим від однієї її усмішки. Звідки було знати...

- Знаєш, Сюсан, як на мене, так ми ніколи б не розлучилися, але ти увійди в моє становище. Я ж не можу відмовитися від всієї рідні через тебе...

Сюсан мовчала, тихо складаючи речі у валізу. Вона вже не плакала, сльози плямами висохли на щоках. Довге волосся її розсипалося на плечах, спині. Груди здіймалися і опускалася, вона не могла придушити схлипування. Губи тремтіли, як листочки м'яти.

- Бачиш, Сюсан, навіть не знаю, як пояснити тобі, у чому моя провина... Ти сама подумай гарненько... »

Вітер все посилювався. Одягнений він був легко, і тому тепер зуб на зуб не потрапляв. Здалеку, з боку морського вокзалу, доносились уривчасті свистки відчалюючих пасажирських суден.

До півночі залишалося небагато. Піднявшись на ноги, він важко вирушив у зворотньому напрямку.

Згадалася мати, він мало не плакав. Пообіцяв собі цю відпустку провести в селі і негайно ж відчув, що пообіцяв не від чистого серця, так що обіцянки тієї ніколи не виконає.

Важко став підніматися сходами. Хто знає, в який раз за своє життя він то з надією, то безнадійно піднімається цими сходами. Ноги його не слухали, горілка зробила свою справу. Він схопився за поручні.

Раз, два, три, чотири ... Він став рахувати сходинки. Цікаво, скільки їх до п'ятого поверху? Чому досі він не порахував їх? І з чого раптом це прийшло йому в голову?

Серце так калатало, ніби зараз вискочить з грудей і розпластається під ногами.

Здолавши останні сходинки, зупинився. Він задихався. Натиснув кнопку дзвінка, зсередини почулася приємна музика. У перший рік одруження він привіз цей дзвінок з Москви, Сюсан він дуже подобався.

Почекав, ніхто не відгукнувся. Він завжди, подзвонивши, чекав, коли почує наближаючіся кроки Сюсан, щоб подзвонити ще раз. Одночасно зі словом: «Іду», - Сюсан відчиняла двері. Як тільки двері відкривалися, він обіймав її саме тут, на порозі, цілував в обличчя, губи, а потім, піднявши на руки, як легку тростинку, ніс до дивана:

- Чим сьогодні займалася?

- Нічим.

- Що приготувала поїсти?

Вона навмисно качала головою, тобто їсти «нічого».

- Тоді з'їм тебе саму.

Сюсан:

- Не зможеш, - і вислизнувши з його обіймів, притиснувши руки до грудей, як птах, навшпиньках, відлітала в іншу кімнату. Він наздоганяв її, обіймав, плутав волосся, розсипаючи по обличчю.

І цілував, цілував.

Подзвонив ще раз. І знову почулася приємна мелодія. І знову він терпляче чекав. Але ніхто не відгукувався зсередини. Він знав, що там нікого немає, і дзвонив він даремно; знав, що хоч день і ніч стукай в ці двері, ніхто не відкриє. Знає, що двері ці замкнені по-іншому. Не так вони замкнені, щоб відкрити їх було легко. Але десь у таємних, недосяжних глибинах серця свого не міг він у це повірити.

Ще і ще раз натискав він кнопку дзвінка. Потім приклав вухо до замкової щілини. Тільки не почув він ні звуку, ні шереху. Більше чекати він не став, почавши бити у двері кулаком. Удари наносив, як доведеться.

Кричав, кликав Сюсан:

- Відкрий двері, Сюсан, відкрий, відкрий ... Молю тебе, відкрий двері, відкрий ...

Йому здавалося, що Сюсан спить, ось-ось прокинеться і сонна відкриє двері. Нічого не скаже, лише виразним поглядом проводить його від порога до вішалки. Потім погляд її пом'якшиться. І погляд цей скаже, ну, чому ти так пізно приходиш додому, безсовісний, хіба я не людина ... До яких пір я буду вартувати голі стіни. До яких пір ... А що потім скажуть погляди. Сюсан ...

Поступово руки його слабшали, п'яне тіло втрачало витримку, сили. А він все кликав Сюсан, просив, благав:

- Відкрий двері, Сюсан, відкрий ... Благаю, Сюсан, відкрий двері, відкрий ...

Втомлені руки його оніміли, ослабли, зісковзнули з ручки дверей, коліна підкосилися, і каменем звалився він під двері.

Це, справді, чи не схоже було на сон, ніби підпав він під дивні, дивні чари. Куди не повертав, натикався на замкнені двері. Дивним було те, що закриті вони були наглухо, і що не робив він, відкрити їх не міг. Ці двері були йому знайомі, були рідними, колись і десь він відкривав ці двері, тільки згадати не міг, коли і де. І бачив він, що всі двері світу, які він знав, закриті перед ним ..

Коли він отямився, до ранку вже залишалося небагато. Крижаний холод кам'яної підлоги розбудив його п'яне тіло. Руки, ноги від холоду одерев'яніли. Тремтячими руками він дістав ключ, але двері відкрити не зміг, рука не піднялася. Поклав ключ назад у кишеню. Після такої ночі не знайти йому вдома спокою.

Обережно став спускатися сходами. Голоду він не відчував, але жага спалювала його. Спустившись у двір, припав до залізного крану і напився досхочу крижаної води.

Сів на тротуар у дворі. Зняв із себе піджак; він був весь зім'ятий і вивалений в пилу. На роботу йти в такому вигляді було не можна, неодмінно потрібно було вичистити його. Водою відтер місця, забруднені пилом і вапном, але на себе надягати не став, це було неможливо, піджак був мокрим.

Подивився на небо. Був час, стояли вони з Сюсан тут у дворі і годинами милувалися зірками. Небо і зараз

було зоряним. Але холодно поблискують у вишині зірки, поступово втрачаючи своє світло, згасали.

Світало.

ОСТРІВ

... Здригнувшись від звуку клацання пальців, він відкрив очі.

... Чоло, вилиці були покриті холодним потом.

... Від гулу дзвеніло у вухах.

... Поки розібрав, де він і звідки доносяться звуки, пройшло достатньо часу.

Гул доносився знову звідти, з боку президентського палацу.

... Він не знав про те, що стемніло. З безпросвітної порожнечі за вікнами знову замаячили ці повторювані день у день, нескінченні, виснажливі його муки.

... З тих пір, як звуки клацання пальців наповнили його сни, він не хотів, щоб наступав вечір. Боявся потрапляти в кошмарний вир сну. Найбільше ж він панікував від все зростаючого шуму тих снів.

... І позбутися, втекти від усього цього він не міг. Ледве, відкинувши ковдру, лягав він в ліжко, як сон відразу, непомітно для нього самого, заволодівав їм За починаючим тиснути на нерви перестуком він розумів, що засинає. Потім звуки ці починали рости, посилюватися, і мозок його скоро вже гримів залізом ковадла. Після таких болісних ночей він ставав ще нетерплячішим. Ночі ніби видовжувалися, тяглися все довше. І йому здавалося, що дні, чим далі, будуть ставати все коротшими, і одного разу настане час, коли життя буде складатися з одних лише ночей. Сни ці, повні клацання звуків, крок за кроком підточували його силу, міць і бачилися йому таємничим привидом

наближення смерті. Страх смерті пробирався всередину.

... Якщо життя кожному відміряно, обмежене звідки тоді занепокоєння людини про майбутнє, про долю світу? Адже йому не жити в тому майбутті, не бачити тих далеких років, він піде, доручивши, залишивши комусь і місце своє, і землю, і славу. І він це знає, знає добре. А якщо знає, то чому так скоро забуває? У його розумінні саме безглузде і нікчемне, що може зробити в житті своєї людина - це померти. Може, пливи він за течією, смерть так не лякала б його, тому що він не хотів жити більше покладеного йому терміну.

Він боявся знову повернутися в це життя, звернувшись після смерті в якусь іншу істоту, як шовкопряд, наприклад, перетворюється на гусеницю, боявся знову перетерпіти всі життєві муки і страждання.

... Він долю свою прожив лише раз. Повертатися до тих днів, заново проживати дане йому життя він не хотів. Спогади про минуле хвилювали його, висушували нутро. Він більше не знаходив у собі сил переживати і відображати всі великі та дрібні перипетії прожитого життя. Минуле, певний час було таким рідним для нього, тепер бачилося йому страшним, жахливим. Може, все тому, що життя своє, що прожив і тепер втрачав, разом з її теплом і солодкістю, гіркотою і зрадами, хотів він бачити тільки в минулому.

... Звуки води, вітру, аромат полину і зависла в небі біла хмарка мимоволі несли його з сьогоднішніх

днів в минуле Проживаючи миті, хвилини, чимось нагадують сторінки тих років, пам'ять починала нити, немов думала про повернення до минулого. Але це триває лише мить, після чого все в пам'яті розкладалось по місцях. Іноді він повертається до прожитих днів у своїх снах. Повертається і відразу, здригаючись, прокидається.

З тих пір, як сни його заповнили ці клацаючі звуки, життя вийшло зі звичного русла, все змінилося і стало іншим. Страх снів не залишав його і вдень.

... !!!

... Його ніби покликали. Він здригнувся від того, що вимовили його ім'я. У цьому оклику були щось, немов петельки якісь, що зв'язують його з минулим. ... Боячись повернутися в минуле, він не став вслухатися.

... Приїжджаючи в село, його не турбувало те, що майданчик, де грали вони в дитинстві, перетворили на ріллю. Навпаки, він радів цим змінам. І дорога, там далеко перетинала рівнину, де не росло нічого, крім полину і тамариску, теж була новою, не пам'ятав він її.

Але сни, повні клацання, не залишали його в спокої навіть у селі. Варто було голові торкнутися подушки, як з тиші і безмовності села він потрапляв у владу кошмарних сновидінь, від яких не було йому життя ні тут, ні в столичному місті.

Страх снів розсіював пам'ять, порушував впорядкованість думок.

... Тінь старого, в темряві ночі щось намагався знайти в сміттєвому ящику, стояла перед очима. Один раз, всього лише один раз бачив він того старого.

... Однією рукою старий порпався в сміттєвому баку, іншою ж приклацував. Люди проходили мимо, не звертаючи уваги на старого, права рука якого рилася в смітті, а пальці лівої то розлучалися в повітрі, то, складаючись, приклацували. Він таки стояв і дивився, як старий знайшов у смітті запліснявілий шматок хліба, сунув його в кишеню і, продовжуючи клацати пальцями, пішов далі.

... З тих пір, як хвороба поклала його в ліжко, він став, нетерплячий у всьому. Він не вмикав телевізор, боячись почути і там клацання звуки. Але відчував на недіючому екрані тьмяну тінь рук і пальців, які видають цей звук, і нерви його напружувалися.

Він і раніше іноді після роботи відправлявся на свою заміську віллу біля моря, там і ночувати залишався. Думав, що море і самотність його заспокоять. Але марно ...

... У вітряну погоду море гуло, гуркотіло. Шум моря його лякав. А в тиху погоду м'який шерех хвиль, що набігали на берег, навіював смуток.

... Ночі проводив він неспокійно. Йому здавалося, що варто закрити очі, як вода розмиє під ним землю, і його разом з ліжком поглине море. Як тільки закривав він очі, губи починали відчувати смак солоної морської води, і він прокидався, боячись задихнутися.

Він позбувся смакових відчуттів. Ні в їжі, ні в питті не знаходив колишнього задоволення. Це десь його влаштовувало. Він звільнявся від битви з химерами на кожному кроці.

... Був час - він радів тому, що людина може побувати на тому світі лише уві сні. Не будь це сном, на тому світі він міг би бути притягнутий до різних робіт - мук і страждань. Знову буде в нужді, в фінансової залежності.

... В останні дні і на віллі, де залишається він один на один з морем і самотністю, сни стомлюють його, пригнічують. Ледве закриває він очі, як сон починає повнитися клацанням. Ці звуки, що лунають десь недалеко, перед уявним поглядом його пожвавлюють якусь безголову масу, яка збила собі долоні тривалими оплесками, але, крім самого звуку, він нічого не чув, не відчував. Звуки-клацання крок за кроком входили в його нутро.

... Заповнюючи собою сни, вони заглушають всі інші звуки, не дають чути їх. Вони поглинають і гуркіт моря, і м'який шепіт хвиль, набігаючих на берег.

Звуки клацання були дуже довгими, безкінечними. Його в жах проводило те, що вони ніколи не закінчувалися, їх не бракувало ... Вони тривали і тривали. У міру того, як вони тривали, всі інші, що покриваються, що поглинаються ними, нечутні і невидимі звуки слабшали, втрачаючи силу ... Все, що було навколо нього, в пам'яті, у спогадах, що зв'язує його з цим світом, здаючись тими звуками, покидало його.

Боявся, що сни ці будуть все довшими, боявся, що звуки клацання зведуть його з розуму.

... Підійшовши до вікна, подивився на море. Пінисте у хвилях місячне світло сліпило очі. Йому

здалося, що море п'яне, втомившись колихатися, хоче воно зупинитися, зануритися, піти в себе, в свої думки.

... Але вода була пінистою, а хвилі білими-білими.

... Потрапивши в ритм клацання звуків, море втратило свій ритм.

Він подумав, цікаво, чи зможуть вловити цей ритм снуючі у воді риби?

ПОЛЯРНА НІЧ

- Я не та людина, якою була раніше. - На першій зустрічі, яку він чекав з великим хвилюванням, після шестирічної розлуки, отримана несподівана відповідь на його розпитування, ніби збентежила його, і зруйнувала весь світ, який він побудував у своїх мріях протягом усіх тих років, які вони прожили порізно.

У той час коли автомобіль, яким він керував, нісся по дорозі, яка оточена гранітними скелями і рідким лісом, незважаючи на те, що він втупився на незвичайний вигляд, який бачив в перший раз і не міг зібратися думками від здивування від того, як людина може настільки змінитися.

Він неймовірно віддалився, перетворився на вкрай холоднокровну і замкнуту людину. Ні в набагато помолоділому тілі, ні в якій-небудь рисі обличчя неможливо було знайти навіть найменшого сліду тих болісних років, днів, що пройшли в нестерпній нужді, які перенесені ними разом.

Після першої ж отриманої відповіді, єдине про що він міг думати - як він проведе два тижні в одній квартирі з цією людиною.

Проїжджаючи через ліс, він усім тілом відчував самотність, що ховається у заспокоюючих нерви дикої краси рослинності.

Після почутих слів, його охопило почуття жалю, за те, що він приїхав за ним в цю країну; думки,

налаштовані на абсолютно інше за минулі місяці, перемішалися в голові.

«Що тепер робити, куди йти?» - Думав він, ніби розмовляючи сам з собою, вагаючись прийняти рішення.

«Тоді навіщо він мене зустрів? Навіщо по телефону завжди наполягав на тому, щоб я приїхав, говорив що сумує? Адже вчинки абсолютно не відповідають сказаному».

Коли по дорозі від аеропорту до міста чергові зелені краєвиди замінили рідко розташовані будівлі, його занепокоєння почало зростати ще більше. Будинки були на значній відстані один від одного, навколо не було видно жодної душі, ніби в них ніхто і не живе; тут життя, краса укутались в пелену самотності, немов людське щастя було в зовнішності самотності.

Насправді, останнім часом залишаючи країну, з будь-якою метою, він брав з собою всі необхідні документи і речі, думаючи, що більше не повернеться назад. Він відчував, що не може більше жити в своїй країні, що батьківщина, в якій він прожив більшу частину свого життя, перетворилася на справжнє пекло. Ніяк не міг зрозуміти, як люди, з якими він колись був пов'язаний, помінявши свої погляди і переконання, змінилися до невпізнання, він відчував себе абсолютно чужим серед цих людей.

- Здається, мої слова тебе образили, все ж я не люблю брехати. - Не відриваючи очі з дороги, той ще раз повторив колишні слова: - Я не та людина, якою був раніше. Просто хотів, щоб ти це знав.

Вони провели цілий рік в одній камері, разом терпіли величезні позбавлення, болісні дні тюремного життя. Він захоплювався волею свого друга в тій безвиході. Йому висмикували нігті, катували нестерпними тортурами, приєднавши до електричного струму, його безвинного хотіли обмовити і заплямувати, але зламати його було неможливо.

Зараз він мимоволі згадував ті жахливі дні, проведені у в'язниці, і не міг повірити, що сидить з ним поруч у машині той самий чоловік.

Тяжкість тюремного життя тих років зблизила їх ще більше. Іноді, по ночах, під бляклим сяйвом місячного світла, проникаючим всередину через маленьку кватирку камери, разом будували плани на майбутнє. Звичайно ж, тоді найбільше вони мріяли про свободу і не втрачали надію. Як не важке було тюремне життя, кожну мить вони відчували подих свободи, не падали духом, розуміючи, що цей день дуже близький.

У в'язниці вони твердо вирішили, що більше не будуть жити в цій країні. Думали, що коли звільняться, разом покинуть країну, але так вийшло, що він не зміг виїхати разом зі своїм другом дитинства. Він сам не міг зрозуміти причину: або мужності не вистачило, або совість не дозволила залишити літніх батьків напризволяще.

Про те, що один покинув країну, дізнався через кілька днів. Його не було в місті, так як мати хворіла і він поїхав її провідати. Спочатку, йому стало не по собі, точніше, почуття самотності переповнило його, ніби навічно втратив близького старого друга, якого знав довгі роки, до якого був сильно прив'язаний. Це

тривало недовго; він думав, що через деякий час і сам поїде і трохи заспокоївся.

Він не так уявляв собі цю зустріч; ніби його приїзд одного нітрохи не цікавив. Начебто, поруч сиділа зовсім чужа людина; його дивувало те, що той навіть не намагався заговорити, не питав про знайомих, не цікавився становищем в країні.

Людей, які тоді покидали Батьківщину, він виправдовував лише з тієї причини, що вони були змушені піти на цей крок, тільки таким чином вони могли відстояти свої переконання, погляди. Але якщо людина не може захистити свої погляди та переконання і в цій країні, тоді який сенс робити цей крок?

Він знав, що його друг вивіз із собою і сім'ю, але через дистанції, що утворилася між ними, у нього не вистачало сміливості запитати про них; в будь-якому випадку, думав він, скоро все дізнається, коли приїдуть додому.

Нарешті, машина зупинилася навпроти п'ятиповерхового будинку.

Друг сказав:

- Приїхали, я живу ось в цьому будинку.

Обидва не поспішаючи вийшли з машини, відкривши багажник, він узяв свої речі, потім вони разом увійшли в блок. Поки піднімалися на ліфті на четвертий поверх, ніхто з них так і не вимовив ні слова.

Коли увійшли в маленьку двокімнатну квартиру, він за внутрішнім станом відчув, що його друг живе один, але щоб не видати свої почуття, опустивши голову почав розв'язувати шнурки.

Після того як розмістився, прийняв душ, потім разом випили чай. Незабаром його друг сказав, що у нього важлива справа і він повинен йти. Віддавши йому ключ від квартири, запропонував брати з холодильника все що йому захочеться і поїсти.

... Після того як друг пішов, він довгий час стояв перед вікном і не поспішаючи оглядав рослинність навколо.

Потім постоявши перед картою, яка висіла на стіні, пошукав, знайшов місто, звідки він приїхав. Він здивувався тому, що виїхав з будинку тільки сьогодні вранці і проробив такий шлях всього за кілька годин.
Багато читав про цю країну, знав її історію, культуру, літературу краще, ніж деякі хто живе тут. Але зміг би він жити в цій країні? Зміг би назавжди пов'язати свою долю з нею? Він ніяк не міг уявити собі це.
Потім оглянув вітальню. Зі смаком обставлена меблями кімната і колір її стін складала одне ціле і заспокоювала нерви.

... Друг повернувся додому пізно ввечері. Як тільки увійшов, вибачився за те, що залишив його одного і ще раз нагадав про те, що було багато справ:

- Це тобі не те, що інші місця, - сказав він - щоб жити тут треба працювати вдень і вночі.

Той нічого не відповів і вони разом сіли за стіл.

Друг сказав:

- Я не буду їсти, не голодний, але зараз для тебе щось приготую.

Від несподіваної пропозиції той відчув себе ніяково:

- Ні, ні, не треба, не турбуй себе, - сказав і категорично відмовився, заявивши, що немає апетиту.

Насправді в останній раз він їв тільки в літаку, і не міг забути обурливий запах їжі. Може це і було причиною того, що навіть через деякий час у нього не було апетиту.

- Гаразд, тоді вип'ємо прохолодного пива. - Друг узяв з холодильника дві пляшки пива, відкрив і наповнив келихи.

Він легко сп'янів від пива, бо цілий день нічого не їв, і у нього змінився настрій.

Нарешті, зміг запитати у одного:

- Де дружина, діти?

Друг вимовив одне слово: - Розлучилися.

Він це вимовив з такою зневагою, що той не наважився запитати причину їх розставання.

Але друг поставив кінець його тривозі:

- Чи не змогли зрозуміти один одного, - сказав він.

- Де вони зараз, хоч бачитися з дитиною?

Друг похитав головою:

- Вони мене більше не цікавлять, - сказав.

Відчувши, що друг не хоче говорити про сім'ю, перевів розмову і почав говорити про роботу:

Друг:

- Працюю в одній компанії, - сказав, - займаюся торгівлею мазутом.

Йому стало не по собі від несподіваного відповіді, тому що його друг був політиком, ніяк не міг уявити собі, що той може піти з політики і зайнятися іншою справою.

- А у вас залишається час на політичні справи?

Друг відповів тим же тоном:

- Політика мене більше не цікавить, я жалкую про ті роки свого життя, - сказав і цим назавжди закрив цю тему.

Через деякий час один сказавши, що завтра має рано вставати і повинен лягти раніше, залишив його у вітальні одного.

... Але він не зміг заснути.

У світлі полярної ночі, яке не відрізнялось від денного, він до ранку не зміг зімкнути очі і не поспішаючи, вперше в житті перегорнув збережені у пам'яті сторінки свого життя.

Час минав непомітно.

Щоб упорядкувати перемішати в пам'яті відчуття часу встав і підійшов до вікна, почав дивитися на місто, сплячий в молочній білизні полярної ночі, на тишу і на одинокий, нудний пейзаж міста.

Сонце було оповите негустими хмарами. У цей час ночі бачити сонце в небі викликало в ньому почуття подиву. Ніч була такою світлою, що він вперше в житті відчув занепокоєння від достатку світла. Він завжди уявляв собі ночі темними, тому йому здалося, що цей потік світла забирає не тільки темряву, але і всі секрети і таємниці цього світу, і залишає людину наодинці зі світом, які втратили свою невинність.

Вулиці, що пливуть в потоці світла, на мить йому нагадали про безлюдний світ. Йому здалося, що крім нього в місті нікого немає і вулиці такого великого міста, і палаци, і сади, і ріки, і галявини належать тільки йому.

З цими думками, які поранили його душу, він ліг у ліжко, але так і не зміг заснути.

Він наполегливо хотів вийти зі своєї тіні і піти з цього місця, з цієї країни.

Але куди йти не знав.

Для нього Батьківщина померла.

Норвегія, Осло, 2007.

РАНКОВИЙ ТУМАН

Тьмяне світло осіннього ранку, проникаючи в кімнату крізь дивляче на схід вікно будинку, поступово розсіювало пітьму. Йому здавалося, що воно не на ліжку, в яке лягає спати кожного дня, а в якомусь дивному місці без кінця і без краю, в невідомій частині всесвіту, де погляду не стосується нічого, крім хмар, сонця і землі.

Він не міг відвести очей від тьмяного ранкового світла. Перевертався в ліжку, силкуючись повернути зниклий сон, але тьмяне світло ранку грало на обличчі, в очах, і сон розсіювався все більше.

Хотів підвестися, але не зміг. Старість пресом здавила тіло, і неминучість цього він відчував всім своїм єством. Силу цього тиску він відчував і кістками, і м'язами і всіма судинами. І відчуваючи її, задихався в невидимих руках старості.

Азім-киши давно знав, що носить в собі хворобу, і втеча Азіма-киши від себе самого було втечею його від переносної в собі хвороби. Як не намагався Азім-киши, відірватися від смерті не міг, тому як осіла вона у нього всередині, як біль, як втома, вбралася в кров, в усе його єство, він відчував запах смерті. Що б не робив він, вивільнитися, вирватися з пазурів смерті не міг. Вона все розросталася, і не було вже у Азіма-киши сил носити її в собі.

Разом зі смертю Азім-киши носив у собі ще й біль. З'їдаючий нутро його біль був ні чим іншим, як свідомістю того, що він зайвий, тягар на плечах дітей. Його мучило те, що будучи аксакалом, всі сімейні, домашні справи і проблеми, тим не менш, розв'язувалися без нього. Він був хворий, проте не це турбувало його. Днями лежав він з температурою, повністю втративши апетит, і причину цього він бачив у старості. Найбільшим горем для Азіма-киши було жити гостем в своєму будинку.

Насилу піднявшись, він вийшов у двір. Його пробрав ранковий холодок, тремтячими руками він застебнув комір сорочки.

Він і раніше прокидався досвіта. День ледве встигав зайнятися, як він уже поливав сад-город, проводжав худобу в кінець села на випас, випускав курей з курника.

Рівно п'ятдесят років саме так повторювався його ранок за ранком. Коли була жива дружина, як би рано вона не встала, він уже був на подвір'ї. А тепер син його і невістка сплять вранці. Він не наважується їх будити, навіть натяку не дозволяє собі в цьому плані. Нехай живуть, як знають, у самих розуму вистачає.

Онуки його не сплять до ранку, особливо молодший - ні краплі сну в очах. Через них заснути, або відпочити неможливо. Але це його анітрохи не турбує, не нервує. Навпаки, в безсонні ночі їхні голоси - опора його, захист, змушує забути про самотність свою. У такі ночі нічого іншого йому й не потрібно, лише б

чути було їхні голоси, шум і метушню. Ніщо його так не лякає в цьому віці, як самотність.

Ступаючи по росянистій траві, старий піднявся до паркану біля далекого кінця саду. Здалеку глянув у бік кладовища. У тьмяному світлі ранку не розгледіти було сріблястого купола кладовища. Скоро розсіється туман, зійде сонце, і іскристий срібний купол дивним світлом осяє розкинуту від самої околиці села, поросту полином рівнину. І колір цей від краю до краю в холодному ранковому світлі сонця, ознобом пробере старого.

У ранковому тумані насилу розрізнялися зеленіючі вдалечині, там де закінчується полинова рівнина, заливні луки. Разом з сонцем, що підіймається, туди, до зелені тих місць, відтягувався туман. І немов якась частина його душі, його єства, змішуючись з туманом, важко йшла, пливла над зеленню і кущами полину. В останні дні ось так, стоячи на крутизні, він занурювався в роздуми, поки не розсіювався туман.

- Доброго ранку, Азім-киши!

Старий здригнувся, але не зміг зрозуміти, звідки голос.

- Доброго ранку, синку, - відповів він.

Якийсь час він чув кроки, що віддаляються в тумані.

Був час, коли випасав він колгоспне стадо, і верхи на коні з ранку і до вечора об'їжджав все навколо в пошуках нових пасовищ. Життя його пройшло в сідлі. Тепер вже скільки часу, як відпустив він коня. Але той не звик до такої свободи, волі і нікуди не йде, пасеться собі на луках поблизу, біля будинку, за двором, за

садом. Іноді він чує іржання коня. Чи то відчув той біду над головою господаря або щось інше, ночами він довго іржав в бік будинку. У такі моменти він у звуці цьому чув поклик, але не міг знайти в собі сил вирватися з жорстоких лап старості і спуститися до лугу за садом, і не рухався з місця, переводячи себе.

Тишу ранку порушив звук води, і звук цей з водою не змішувався, а йшов, залишаючи слід, по її поверхні.

Тепер весь цей сад аж до молодої порослі пішов з-під його початку. Коли дивиться він на дерева, які купаються в синьому тумані холодного ранку, його охоплює жалість до них. Чому вони так плачуть? Зійде сонце і осушить їх сльози, і знову стануть вони щасливо посміхатися, як ні в чому не бувало.

Ранковий туман опустився на сад, на листя дерев, на зелень, повис над річкою. Йому здавалося, що і життя людське, як цей туман - не відчуваєш, коли йде, на місці його залишається порожнеча, самотність. Усвідомлюючи це всім своїм єством, він не міг зрозуміти, що життя проходить, ніяк не міг змиритися з жорстокою, неминучою істиною, що веде людину в небуття.

Старому і в голову не приходило, що прийде час, і дихання його вже ніколи не змішається з важко проходячим, розсіючим над садом, зеленню, сірим оберемком полину туманом.

«Якщо кінець людини - земля, якщо неминучий життя кінець, змішання праху з землею, якщо все закінчується смертю, що ж тоді нескінченність, що тоді вічність?! Чому людина знаходить собі розраду в таких

речах, навіщо вона обманюється цими словами втіхи ...»

З туману долинуло до нього іржання коня. Серце так підстрибнуло, що він мало не знепритомнів. Схопившись за кілки забору, ледве втримався на ногах. «Що це кінь іржe в такий час? Може, знає, що господар близько, стоїть біля паркану? Що це за заклик такий, ледь розвиднілося? Іржання чутно десь поблизу, шкода, що через туман нічого не видно ... »

Хотів покликати коня, але голосу не було. Голос ніби всередині у нього зав'язався вузлом.

Птахи, перегукуючись, пролетіли над головою. Від голосів їх у нього аж кістки здригнулися. Закинувши голову, подивився він у небо, але через ранковий туман нічого не розгледів там. Якась частина нутра його немов змішалася з туманом, приєдналася до пташиних голосів і відлітала все далі. «Нехай, от стане легше, треба буде зайнятися тином, зовсім розвалився, підправити пора, обнести чагарником - якраз час ожину скосити. А то перехожі скажуть, що двір без господаря. Обрізати потрібно і гранатові кущі, і виноградник, не сьогодні-завтра зима вже на порозі. Поки не почалися дощі, потрібно скосити траву в нижній частині саду і підправити стіг. Хай тільки хвороба стихне, стане легше ... ». Думаючи про все це, він не міг відвести погляду від ранкового туману, що йшов, залишаючи після себе прояснений світ.

Старому і на думку не спадало, що важко розсіюється над садом, зеленню і заливними лугами туман був останнім туманом, що опустився на його життя.

ТУГА

У темряві кімнати чулося лише дзижчання мух, вона остаточно прокинулася. І чуючи це дзижчання, їй, проте, здавалося, що вона не чує нічого, що навколо неодмінно тиша, тому як темрява припускає що прочинилися двері, хтось увійшов до кімнати, і вона побачила холодний потік світла, що хлинув у темряву. По долівці заходив мокрий віник. Кімнату підмели, сміття висипали в піч, і тінь, як з'явилася, так і пропала.

Її ніяк не відпускав позавчорашній сон. Снилося їй, що чоловік, абсолютно голий, лежить в м'якому, як вата, снігу і кличе її до себе:

- Ти теж знімай одяг, - каже він, - і лягай, тут прохолодно, а від тамтешньої духоти дихання перехоплює.

Стукаючи зубами від холоду, вона переминається з ноги на ногу.

- Роздягайся ж, - наполягає він, - лягай поруч, в прохолоді, адже сонце засмажило тебе вкрай.

Пальцями-цвяхами чоловік хапає її за зап'ястя, і що вона не чинить, як не силиться, не може вирватися з його рук.

- Пусти, - просила вона, - ну, відпусти мої руки, я піду принесу тобі теплий одяг, холодно ж ...

- Ти не прийдеш, - говорив він, - знаю я, якщо підеш, не повернеся, я добре тебе знаю.

Молила, просила, виривалася, але позбутися від пальців-цвяхів ніяк не могла. Вона тягнула руки, а

пальці впивалися все глибше, доходячи до кісток. І раптом ... ліва рука її відірвалася від самого плеча і залишилася в пальцях чоловіка, сама ж вона впала і покотилася по білому снігу. Знепритомніла, потім насилу прийшла в себе і, спираючись на праву руку, абияк піднялася на ноги.

Раптом сніг, що огорнув, здавалося, весь світ, з потужним звуком почав танути, текти, несучи в своєму потужному потоці її чоловіка. Цей гуркітливий сніговий сель мчав геть, а за ним відкривався зелений світ.

Задихаючись від крику, вона біжить за сніговою лавиною.

- Верни мою руку, - кричить вона. - Що я буду робити без неї? ..

Розплющивши очі, озирається вона по сторонах, хоче підібрати сповзлу ковдру, сховатися, але не може. Правою рукою перевіряє, обмацує ліву, яка колодою лежить уздовж тіла.

«Параліч?!»

На мить очі застилає пітьма.

Нагорі вона спати не могла і, коли захворівши злягла, переселилася з постіллю разом в нижню кімнату. Тут не було чутно ні шуму дітей, ні розпитувань гостей. І ще сюди їй хотілося тому, що підлога тут була земляна. Більша частина її життя пройшла в будинку, схожому на цей, ніяк не могла вона звикнути до будинку сина з дерев'яною підлогою.

Вона не знала, який зараз час доби. Якщо б можна було встати, відкрити двері і визирнути назовні ... Але тут згадалося їй, як допіру відчинялися двері, і в

кімнату увірвався холодний потік світла. Значить, день надворі, світло, спати вона не повинна, інакше що стане робити вночі, до самого ранку. У темній кімнаті, звичайно, що день, що ніч, не розрізнити, і все ж вдень вона абияк намагалася, але провести без сну ніч було тортурами, мукою, тому вона, як могла, берегла свій сон для ночі.

Мухи і раніше літали, утомливо дзижчачи. Їй здавалося, що лежить вона не на пружинному ліжку в темній кімнаті, а стоїть на самому краю землі, обличчям до обличчя з безбережною порожнечею, і варто їй злегка ворухнутися в ліжку, як завалиться вона в бездонну прірву. Порожнеча ця немов межа світу, життя, її кінець, куди людина обов'язково повинна прийти до кінця свого існування і опинитися віч-на-віч з цією порожнечею.

Хвороба спалює нутро, але вона не звертає на це уваги, знаючи, що болі й біди в цьому віці приходять і йдуть легко.

Коли болі стихають, її хилить до сну, потім - пробудження і знову - сон: сни і думи мішаються, переплітаються між собою, і вона їх уже не розрізняє. Їй здається, що все було вчора, позавчора, до самого останнього часу була вона дитиною, була молодою, кохала і була коханою. Минулих років вона не бачить, не відчуває, не усвідомлює швидкоплинність життя.

Біля підніжжя садового схилу тихо, безшумно тече рівнинна річка. Вдень вона не чує через шум у дворі, а ночами чітко розрізняє таємничі, переливчасті звуки води. І тоді їй хочеться піднятися з ліжка, спуститися

по садовому схилу вниз, до річки. Але вона така слабка, що не може зрушити з місця, і беззвучно продовжує литися таємнича пісня річки, несучи з собою геть пам'ять ночі і темряви.

У неї пропав апетит, але людина в такому стані, навіть якщо не хоче, повинна їсти, щоб жити. Тільки їй не хочеться їсти, зовсім не хочеться. Вже і ліки давно скінчилися. Але синові про це вона не говорить. Знає, що у нього справи. Він повинен все кинути, щоб з'їздити в місто за ліками. Важко обходитися без ліків, вона чекає, що він сам запитає про них, поцікавиться, але він мовчить.

Двері відкриваються, вона між сном і дійсністю. Але навіть із закритими очима вона знає, що це син: він завжди приходить в цей час. Прийде, сяде поруч, візьме в долоні її руки-колодки і щось тихо говорить, про щось запитує, вона щось відповідає. Вона знає, що син незадоволений тим, що вона лежить тут, у нижній кімнаті. Пам'ятає, як одного разу її, важко хвору, разом з ліжком він перетягував наверх. Сина вона розуміла, розуміла, що десь він правий, але нічого з собою вдіяти не могла.

Син з невісткою щоразу сперечаються, їй внизу все чути. Відомо їй і про холодок між ними. Все знала, але вигляду не подавала, бо в долю сім'ї ніхто зі сторони не повинен втручатися, вона це знала з власного досвіду.

Вона не помічає, як іде син, тому як засинає.

Ледь прикривши очі, вона негайно відчуває подих Азраила в темряві, він сидить у кутку, підібгавши ноги, на сирій земляній підлозі і дивиться на неї крізь довгі

вії, чекає зручного моменту, щоб вкрасти її дух. Варто відкрити очі, Азраил зникає. Так і воює вона з ним всю довгу ніч, до самого ранку. А хвилини, секунди тягнуться повільно, як важко нав'ючений караван. Про прихід ранку вона дізнається по звуках жвавості у дворі, курей, курчат, корів. Дізнається і заспокоюється: тіло, яке втомилося всю ніч боротися з Азраїлом, засинає. Так і спить в темній кімнаті до полудня, то і діло здригаючись і прокидаючись.

Минулого тижня онука-малюк, місячний осколочок, проплакавши, прокричавши два дні, наказала довго жити, наврочили, напевно. «Хто може спати, той не помре», - кажуть. Після смерті дитини, окрім сина, здоров'ям її ніхто не цікавиться. А вона майже і не помічає, коли приходить він, коли йде.

У дворі вітер завивав, що було сил. Вона чула благання і плачі голих гілок, які гнуться під поривами вітру. Не пам'ятає вона, коли розтопили піч, але їй холодно, кістки ломить так, що вона готова поповзом дістатися до печі і залізти в її палаюче нутро. Завиваючий зовні вітер ніби тут, в темній кімнаті, пробирає її наскрізь. Їй здавалося, що нічим вже не витравити цей холод зсередини, так глибоко він забрався.

Ближче до вечора їй стало легше, вона підвелася і сіла в ліжку. Але відгомони сну не залишали її. Якийсь звук, точно чаклунство, кликав її до світла. Відлунням озиваючись в ній, він віддалявся, і серце її рвалося слідом, щоб злитися і піти разом з ним. Звук йшов, віддалявся, потім повертався знову, тягнучи її за собою.

Як вона не старалася, ніяк не могла звільнитися від чаклунства цього чарівного голосу ... І раптом вона відчула таке полегшення, ніби заново народилася. Взявшись за металеві решітки ліжка, вона встала, вперше в цьому році піднялася на ноги.

Відкривши двері, вийшла у двір. Холодні промені мерехливого на заході сонця сліпили очі. У дворі нікого не було. Тільки з верхньої кімнати долинали голоси сина і невістки, вони про щось сперечалися.

Їй хотілося все стояти і стояти у дворі, оглядаючи і відчуваючи широту і неосяжність світу, але ноги вели її під в'яз навпроти двору. Вона присіла на кам'яну плиту під деревом, притулилася спиною до корявого стовбура. Звук, що підняв її з ліжка, який покликав її до світла, йшов з дерева, з самої серцевини його. Вона подивилася на зелені гілки, що покрилися листям серед зими. Вперше вона бачила, щоб в'яз зазеленів в цю пору. Звук з дерева як сон повнив душу, всім єством своїм відчувала вона, як звук цей з болем викидається серцевиною, корою дерева і проникає в неї.

Закинувши голову, ще раз глянула вона на гілки. Очам не повірила: зелене листя в'яза зі стогоном обсипалося на промерзлу землю.

ЗМІСТ

Передмова (*Ніна Білокопитова*).....3

Біла дорога.....8
Чужий.....16
Дервіш.....27
Легенда про змію.....34
Наваї-Гумру.....39
Пісня облетілого листя.....49
По той бік вершини.....54
Батьківщина.....60
Плямиста.....65
Зачинені двері.....71
Острів.....79
Полярна ніч.....85
Ранковий туман.....93
Туга 98

Літературно-художнє видання

СУЛТАНЛИ Вагіф

Полярна ніч
Оповідання

ПВП «Задруга»
Реєстраційне свідоцтво ДК № 1787 від 18.05.2004 р.
02218, Київ, вул. Райдужна, 35, к. 28
e-mail: zadruga@i.com.ua

Підписано до друку 17.02. 2016. Формат 60x84/16. Папір офсет. Друк офсетний. Гарнітура Times. Умовн. друк. арк. 6,06. Обл.-вид. арк. 3,18.

Редактор: Бондарчук В.М.
Дизайнер: Кириченко Є.І.
Підготовка до друку: Бондарчук І.А.
Друк: ТОВ «Біг енд смол»
+380504136628, +380445018134
info@bgsmall.com